

Martín Sarmiento e o idioma galego no contexto ideolóxico e histórico-lingüístico

Henrique Monteagudo
Universidade de Santiago de Compostela

RESUMO

É ben coñecida a relevancia de Martín Sarmiento (1695-1772) como lingüista adiantado á súa época, e ó tempo como precursor tanto dos estudos sobre como da reivindicación do idioma galego. Sen embargo, coidamos que as ideas de Sarmiento sobre o galego son merecentes dunha reconsideración en tres aspectos: (1) a persecución da liña evolutiva que seguiron; (2) o esclarecemento da súa fundamentación epistemolóxica, o camiño que o conduciu da erudición etimolóxico-lingüística, vía empirismo e naturalismo, á observación sociolingüística e á postura reivindicativa; (3) o seu encadramento no marco histórico-lingüístico correspondente. Entre as conclusións ás que chegamos, queremos salientar que Sarmiento avanzou non a contra-corrente da Ilustración, senón, coas súas especificidades, a favor desta; e que, maila as súas características psicolóxicas, non é unha figura illada e extravagante, senón un personaxe perfectamente integrado no panorama intelectual e social coetáneo.

Palabras clave: Sociolingüística histórica.-Galego.-España.-S. XVIII

ABSTRACT

It is generally acknowledged that M. Sarmiento (1695-1772) was ahead of his time as a linguist; he was a pioneer in both his studies of the Galician language and in his defence of it. However, his views on Galician need to be reconsidered in terms of the way in which they evolved; their development from an initial scholarly etymological approach, through Empiricism and Naturalism, to sociolinguistic observation and advocacy of the status of Galician as a language; and his place in the history of Romance and Galician linguistics. We conclude that Sarmiento's ideas did not evolve against the tide of the Enlightenment, but rather with it, albeit with particular characteristics; and that, despite their personal tendencies,

Sarmiento is not an isolated, exotic figure, but one who fits perfectly into the contemporary intellectual and social framework.

Key words: Historical sociolinguistics.-Galician.-Spain.-18th c.

Resulta a partes iguais ocioso e inescusable comezar este artigo sinalando a relevancia de Martín Sarmiento (1695-1772) como lingüista adiantado á súa época, e ó tempo como precursor tanto dos estudos sobre o idioma galego como da reivindicación deste como lingua propia de Galicia. Claro está que despois de contributos como os de F. Lázaro Carreter (LAZARO 1947 e 1985) e especificamente de J. L. Pensado (entre outros, PENSADO 1960, 1991, 1995) e máis recentemente A. Santamarina (SANTAMARINA, no prelo), o lector ten dereito a preguntarse cal é o senso de volver ocuparse dun personaxe e un tema tanto e tan ben pescudados. Sen embargo disto, o autor deste traballo atopou que as ideas de Sarmiento sobre o galego eran merecentes dunha nova consideración, aínda a risco de caer en certa reiteración ó retomar en moitos aspectos as precedentes. E isto, por tres razóns principais:

(1) Aínda que moitos aspectos da cuestión foron correctamente abordados e extensamente explorados polos devanditos e por outros estudiosos, coidamos que falta por presentar a liña evolutiva do pensamento de Sarmiento sobre o galego, tarefa que a fragmentariedade, recursividade e en definitiva asistematicidade dos seus escritos (PENSADO 1972) fan difícil, pero non imposible, cando menos nos trazos xerais.

(2) Na nosa opinión, non se ten afondando de abondo no esclarecemento da fundamentación epistemolóxica da ideolingüística de Sarmiento (malia a fundamental achega de ALLEGUE 1993), para o cal resultan de relevo particular o precedente de Feixoo e mais algúns textos propios da súa etapa 'pre-galeguista' (antes de 1745) ou desta mesma etapa pero non directamente relacionados co galego, escasamente considerados ata agora, como a *Demonstracion Crítico-Apologetica* e as *Memorias para la Historia de la Poesía* (vid. *infra*).

(3) Aínda que se ten realizado un esforzo notable (pensamos sobre todo en PENSADO 1989, MARIÑO 1993 e FREIXEIRO & TATO 1996), coidamos que aínda se pode afondar no encadramento da obra e ideas de Sarmiento no seu marco histórico-lingüístico, operación que na nosa modesta opinión resulta de importancia básica para a cabal comprensión e avaliación daquelas. En realidade, maila achegas importantes (como LÓPEZ PELÁEZ 1895, PENSADO 1974 e FILGUEIRA 1994), carecemos mesmo dunha biografía documentada e detallada como o autor merece.

O propósito do presente traballo é precisamente contribuír e sobre todo incitar a avanzar polos camiños sinalados, coa única pretensión de pór en xogo algúns elementos que mostren a necesidade e a utilidade de emprender unha tarefa que outros poderán continuar.

1. O GALEGO NA CONSCIENCIA LINGÜÍSTICA ESPAÑOLA DO S. XVIII. DE FEIXOO A SARMIENTO

As poucas referencias ó idioma galego de certa relevancia que puidemos colixir en textos españois durante a segunda metade do s. XVII son indicativas da derogación que aquel estaba padecendo no imaxinario dos sectores cultivados da época. Derogación en dous sentidos: no social, e, consecuentemente, no lingüístico. Así, o aragonés Maestro Joseph de Casanova, notario apostólico en Madrid, na *Primera parte del arte de escribir* (1650), despois de referirse ó seseo e ceceo dos andaluces, di: “Y a este andar (aunque por diferentes caminos) los de Castilla la Vieja, Montañeses y Gallegos usan de otra infinidad de vocablos con tan mal sonido que nos mueve a risa” (ALONSO 1979: 56). O falar dos galegos (non sabemos se na lingua propia ou en castelán) preséntase como un falar dialectal, equiparable a determinadas variedades do castelán, e ademais como un falar ridículo. Un pouco máis matizada, e menos cargada de prexuízos, é a opinión verquida nunha *Práctica de Ortografía para los idiomas castellano y Valenciano* (Valencia, 1732), na que de tódolos xeitos o galego (igual có aragonés) aparece como un máis entre outros dialectos do castelán:

“Los del reino de Toledo son los que hablan la lengua con más primor y pulcritud en su pronunciación; los de Castilla la Vieja, con mucha escoria de los viejos vocablos de la antigua española; los Andaluces, otro tanto de los árabigos, los Gallegos, con mezcla de palabras y pronunciación portuguesa; y los Aragoneses, con buena parte de lo antiguo Español revuelto con la lengua provenzal y catalana” (ALONSO 1979: 56).

Nunha liña similar móvese o prólogo do *Diccionario de Autoridades* da Real Academia Española, no que se presupón que Galicia e Asturias, a pesar das súas “diversas pronunciaciones” son “provincias donde es comun la lengua (castellana)”, exactamente igual ca Extremadura ou Andalucía (ALONSO 1979: 99). Só un galego como o Padre Alvarez Sotelo, autor contra finais do século XVII dunha inédita *Historia General de Galicia*, recoñece implicitamente a existencia dunha lingua galega como distinta á castelá, ó asegurar que aquela, “no se halla pura sinó entre plebeyos que nunca salieron del ámbito de su aldea ni leyeron libros españoles, porque los nobles hablan la castellana como predominante en España y los que salieron de Galicia o saben leer, mezclan vocablos castellanos y estragan la pronunciación gallega” (MARIÑO 1991: 269). Temos aquí un retrato esquemático da situación sociolingüística do galego que, en liñas xerais, resulta bastante exacto. Verbo do portugués, Lázaro Carreter mantén que o sentimento prevalente na Idade Media e que perduraría ata a metade do s. XVII de que o portugués e o castelán eran variedades dunha mesma lingua fundamental, se apagou a partir da independencia portuguesa. A opinión corrente no ámbito español era que o portugués se derivara do castelán, mentres que polo lado portugués se defendía a orixe directamente latina do idioma (LÁZARO 1947: 143). Así, o lexicógrafo R. Bluteau relaciona caste-

lán e portugués “como hermanas, no como madre e hija” (LÁZARO 1947: 150). Por parte, era bastante habitual nos estudos lingüísticos da época sinalar como únicos membros da familia neolatina o italiano, o francés e o español, pero o erudito Padre Atanasius Kircher (1601-80), un dos sabios máis admirados do tempo, engadira a esta lista o portugués.

Precisamente neste punto recolle a cuestión Benito Feixoo no Corolario do seu Discurso XV (tomo 1º do *Theatro Crítico Universal*, publicado en 1726, citaremos por por unha edición posterior, FEIJOO 1781), quen en primeiro lugar sinala que o portugués se debe contar na familia romance con igualdade de dereitos ós outros tres idiomas devanditos. Argumentado en favor disto, Feixoo sinala que aquel idioma ten unha orixe neolatina independente do castelán, e incluso subliña a súa maior proximidade verbo da lingua-nai, que os portugueses consideraban proba da súa menor corrupción, e, polo tanto, motivo de orgullo: “por lo comun las voces latinas han degenerado menos en la (lengua) Portuguesa. Esto no pudiera ser, si la lengua Portuguesa fuese corrupcion, ò subdialecto de la Castellana” (FEIJOO 1781: 383). Endebén, Feixoo rexeita a idea de corrupción, que considera unha simple metáfora do “perezoso tránsito con que una lengua original va declinando en dialecto, pero después que este, logrando su entera formacion, está fixado, yá no hay corrupcion ni aun metaphorica”; aínda máis, “podría suceder que, mediante la corrupcion de el primer idioma, se engendrarse otro mas copioso y mas elegante, que aquel de donde trae su origen” (FEIJOO 1781: 383-4). É finísima a apreciación do sabio bieito, que no canto de concibir a evolución das linguas romances como un mero proceso de descomposición, sinala que son resultado dun posterior movemento de recomposición. Sexa como for, fundándose no criterio de ‘menor corrupción’ para avaliar as linguas románicas, Feixoo concederíalle a primacía ó italiano, e despois situaría o portugués; pero o sabio bieito rexeita cabalmente o criterio, pois “por este principio, no se puede hacer juicio de la calidad de los dialectos” (IBIDEM). En principio, tódalas linguas son iguais e, en todo caso, se unha parece mellor ca outras, por exemplo para a poesía, “esto no nace de la excelencia de el idioma, sí del mayor genio de los Naturales, ò mayor cultivo de este Arte” (IBIDEM).

De feito, no corpo propio do Discurso XV, que se titulaba “Paralelo de la lengua española y francesa”, Feixoo entrara nunha discusión moi corrente no seu tempo, sobre cal lingua avantaxaba as outras en “propiedad, armonia y copia”. Verbo do primeiro, sostén o sabio frade, “juzgo, contra el comun dictamen, que todas las lenguas son iguales en quanto à todas aquellas voces, que especificamente significan determinados objetos” (IBIDEM: 373). Sobre a harmonía, fai notar que a cada quen lle soa mellor a súa lingua ca outra estraña, sinalando a modo de exemplo:

“Dentro de España parece à Castellanos, y Andaluces, humilde, y plebeya la articulación de la *Jota* y de la *G.* de Portugueses y Gallegos. Pero los Franceses, que pronuncian de el mismo modo [...] escuchan con horror la articulacion Castellana” (FEIJOO 1781: 375-6).

En consecuencia, “los idiomas non son asperos ò apacibles, sino ò proporcion que son ò familiares, ò estraños. La desigualdad verdadera está en los que los hablan” (IBIDEM: 376). Esta negación dos antigos prexuízos, revolucionaria na España do seu tempo, foi a que lle permitiu considerar desapaixonadamente a cuestión portugués/ castelán, pero tamén a que lle despexou o camiño para deterse a considerar o galego. Efectivamente, asentado o punto de que castelán e portugués son “dialectos” independentes do latín, o erudito polemista céntrase na cuestión das relacións entre o portugués e o galego. En primeiro lugar, para el a lingua galega é “en realidad, indistinta de la Portuguesa, por ser poquissimas las voces en que discrepan y la pronunciación de las letras en todo semejante; y assi se entienden perfectamente los individuos de ambas Naciones, y sin ninguna instrucción antecedente” (IBIDEM: 382). Seguindo a doutrina máis corrente do seu tempo, estima que a fragmentación do latín se debeu á mestura coas linguas xermánicas introducidas á fin do Imperio Romano; e en consecuencia sitúa a orixe común do galego e o portugués no período suevo: “consiguientemente al continuo y recíproco comercio de portugueses y gallegos (secuela necesaria de estar las dos naciones debajo de una misma dominación), era preciso que en ambas se formase un mismo dialecto” (LÁZARO 1947: 146). Pero aquí déixase levar pola inclinación pola patria nativa, e sostén que o idioma común se formou en Galicia, que considera “nación dominante” naquel período, e de alí pasou despois a Portugal.

Entre as reaccións que suscitou a obra de Feixoo, interésanos sinalar a de Ernesto Frayer, quen no seu *Discurso Philológico Crítico* (1727) se mostra en desacordo en varios puntos con aquel. En primeiro lugar, rexeita calquera influencia xermánica na orixe dos romances, e sitúa os inicios da fragmentación nos primeiros tempos da reconquista. Isto lévao a postular unha orixe común ó asturiano, o galego e o portugués, para o que se apoia na pronuncia do *g*, *j* e *x*, que soa “gutural” en castelán (por contacto cos árabes), e “suave y blandamente” nas puras falas daqueloutros (LÁZARO 1947: 148). Respecto á cuestión galego/ portugués, Frayer outorga a primacía ó segundo, fundándose en criterios sociolingüísticos, tales como que os idiomas “se perfeccionan por los elegantes y cultos oradores, por los discretos y elevados poetas y por los exactos y fecundos historiadores”. Nisto a palma levábaa, obviamente, o portugués, pois no galego non se escribira libro merecente de ser lido. Segundo Frayer, antepór o segundo ó primeiro sería tan insensato como “preferir el jergón que en sus chozas usaron los pastores del Latio al idioma elocuente que en el Senado Capitolino hablaron los Cónsules y Emperadores romanos” (LÁZARO 1947: 149). Na liña de Frayer manifestaríanse outros autores, que lle negaban ó galego a condición de lingua “porque no había en ella escritos algunos” (LÁZARO 1947: 151).

Moi próximo a Frayer, aínda que sen querer contradicir abertamente a Feixoo, se atopa o erudito Gregorio Mayans y Siscar, quen afirma nos seus *Orígenes del Español* (1737):

“El portugués, en el qual comprehendo el gallego, considerando aquél como principal porque tiene libros i dominio aparte, i dejando ahora de disputar cuál viene de

quál, el portugués, digo, aunque es dialecto distinto del castellano, es tan conforme a él que, si uno abre un libro portugués sin saber lo que es, suele suceder leer algunas cláusulas creyendo que es castellano [...] Vese claramente que las lenguas portuguesa i castellana son dialectos mui conformes entre sí” (MAYANS 1984: 353).

Na cita é visible a importancia que lle outorga Mayans á posesión de tradición literaria e a asociación a un centro de poder político á hora de definir unha lingua. Pola contra, Sarmiento sae en defensa do seu paisano Feixoo na *Demonstración Crítico-Apológica*, publicada en 1732 (SARMIENTO 1779) desbotando enerxicamente a crenza na superioridade da lingua escrita sobre a falada, e, consecuentemente, rexeitando como inadmisíbel o criterio do cultivo literario para clasificar unha variedade como lingua ou como dialecto. A argumentación é impecable: “En la América no se escribía cosa alguna: luego, ¿no había lengua alguna en la América, quando la descubrieron los Europeos?” (SARMIENTO 1779: &342). Sarmiento tamén defende a prioridade do galego sobre o portugués, pois, tendo en conta a historia da península na Idade media, considera tan inimaxinable que o segundo se estendese cara ó norte como verosímil que o primeiro se espallase cara ó sur. Neste contexto, o noso autor ofrece un bosqueño de caracterización lingüística do galego fronte ó castelán dunha exactitude pasmosa (PENSADO 1989: 188).

2. MEMORIAS PARA LA HISTORIA DE LA POESÍA. REDESCUBRIMIENTO DA LITERATURA GALEGA MEDIEVAL

Aínda que ó defender o seu paisano e admirado mestre B. Feixoo, M. Sarmiento atopou a oportunidade de entrar a considerar por primeira vez o galego, en realidade tardaría bastantes anos en volver prestar atención ó seu idioma nativo. Fillo dunha familia galega da pequena nobreza (DUBUIS, ROCHAIX & SAUGNIEUX 1988) e criado en Pontevedra, Martín Sarmiento marchara ós quince anos para Madrid (1710) para ingresar na orde benedictina, estudiara Teoloxía en Salamanca (1714-7) e instalárase definitivamente na capital de España (1725), sen case chegar a trepar a súa terra. Iso explica que despois da *Demonstración Crítico-Apológica* (1732), en que como vimos o galego aparece de xeito circunstancial, Sarmiento, moi interesado na filoloxía e a lingüística castelás (a etimoloxía era a súa paixón, igual cá doutros moitos eruditos do dezaioito; véxase as noticias que el mesmo dá en SARMIENTO 1928-31: 672), non tornase a ocuparse do seu idioma materno ata que, por encargo, se puxo a preparar o único outro libro (á parte da dita *Demonstración*) que deixou arranxado para a publicación, *Memorias para la Historia de la Poesía y Poetas Españoles* (escrito 1741-5, editado postumamente en 1775; deica en diante *Memorias*).

As *Memorias* (SARMIENTO 1775) constitúen un estudio, baseado na exploración das noticias antigas e na pescuda directa sobre os textos coñecidos, sobre a literatura en España desde a Antigüidade ata o s. XV. Referíndose ás linguas da península, distingue Sarmiento por unha

banda a “lengua vulgar de España”, “la que se llama castellana, y en general tambien Romance”, que é principalmente “la que se habla en la Corte; y en la qual se escriben los libros que cada día salen á la luz”, e por outra banda os idiomas “Catalan, Asturiano, Gallego y Portugués” (deixando á parte o vasco). Así, sinala, nos dominios lingüísticos destes idiomas, “no es vulgar dicha Lengua Castellana; pero se entiende; y exceptuando los Portugueses, los demás Nacionales tambien la escriben, quando comercian con los Castellanos” (SARMIENTO 1775: &226-8). Reafirma que constitúen linguas independentes do castelán, que tanto este como aqueles son dialectos do latín e “con-dialectos” entre si, e que “se entienden, á poco estudio, unos á otros, los que los hablan”. Neste marco, e discutindo sobre a nacionalidade e a lingua poética de Macías, que Argote de Molina aventurara como portuguesas, Sarmiento volve tratar a cuestión das relacións entre o galego e o portugués, na liña que xa Feixoo deliñara (SARMIENTO 1775: &458-67), e que el xa non abandonará (véxase por exemplo SARMIENTO 1928-31: 286-7).

Por outra banda, nesta obra exhuma a daquela ignorada “Carta-Prohemio al Condestable de Portugal” do Marqués de Santillana, coas súas sorprendentes referencias á poesía trobadoresca galego-portuguesa¹ (SARMIENTO 1775: &353 e ss.), que no s. XVIII era perfectamente descoñecida, e, confesando o abraio que lle causara tal novidade, dá noticia das *Cantigas de Santa María* de Afonso X (IBIDEM: &367-9, &452-7, &601-13). Así e todo, ata ese momento, Sarmiento aínda manexou poucos documentos medievais escritos en galego e só dos séculos XIV e XV, polo que pensa que o castelán debeu ser lingua escrita corrente en Galicia desde o s. XIII. Pero

“no así los Portugueses; pues como tenían Monarca propio, introduxeron en las escrituras públicas, y privadas, aquel vulgar primitivo, que era comun á las dos clases de Gallegos Lucenses y Bracharenses; el qual, con el tiempo, y con el exercicio de escribirse, se hizo como dialecto distinto” (IBIDEM &465).

Esta observación encaixaba moi ben, ó contrario do que acontecía coas *Cantigas* de Afonso X (de aí a confusión que lle causou o seu descubrimento), na teoría vixente sobre a ‘unidade de dominio’ como determinante da ‘unidade de lingua’, co matiz de que por esta se entendese de ‘lingua escrita’. Neste punto, Sarmiento esboza unha distinción na que insistirá moito en escritos posteriores entre lingua escrita e lingua falada (para o castelán, véxase p. ex., SARMIENTO 1928), sinalando que, debido ó influxo árabe, ós seus contactos con diversos e exóticos países e mais ó cultivo escrito, o portugués incorporou multitude de voces que non aparecen en galego, “pero dudo que enquanto á voces radicales, y primitivas, haya exceso alguno”, isto é vantaxe do portugués verbo daquel idioma (SARMIENTO 1775: &466; véxase

¹ “No há mucho tiempo, qualesquier Decidores, ó Trobadores de estas partes, agora fuesen Castellanos, Andaluces, ó de la Estremadura, todas sus obras componian en Lengua Gallega, ó Portuguesa” (SARMIENTO 1775: &368).

por exemplo tamén referente a isto SARMIENTO 1928-31: 676-7, 287). Por outra parte, ó fío disto, espereita outra opinión sobre a que Sarmiento volverá: o idioma galego,

“si hoy se quisiese escribir [...] es capaz de todo, agregándose las mismas voces extrañas que se han aplicado aquellos dialectos” (portugués e castelán), “pues las voces *Trópico, Paralaxe, Cosmografía, Liturgia, Synopsis, Anthropophago, etc.*, siendo puras Griegas, y pronunciables en Gallego, no sé por qué, con exclusiva, se han de llamar Portuguesas, Francesas, ó Castellanas” (SARMIENTO 1775: 467).

As noticias do Marqués de Santillana sobre a poesía galega medieval (lémbrese que os Cancioneiros trobadorescos andaban extraviados e só serían redescubertos ó longo do s. XIX), a lectura de documentos en galego dos séculos XIV e XV, e sobre todo das *Cantigas de Santa María* tiveron que excitar extraordinariamente a curiosidade do noso frade, entre outras razóns porque desafiaban o saber convencional e contradicían a imaxe vixente da lingua galega. O contacto erudito co galego medieval supuxo, así, unha auténtica revelación que debeu de actuar como revulsivo na súa consciencia lingüística. Ademais, axudoulle a contemplar as relacións entre o galego e portugués e de entrambos co castelán baixo unha nova luz. Comezaba así a abrirse fendas na muralla (metafórica: trátase da consciencia lingüística dominante, castelanizadora) que se interpuña entre as variedades históricas da lingua, o cal permitía contemplar esta cunha perspectiva moito máis ampla e alumadora.

3. OS ESTUDIOS LINGÜÍSTICOS. HISTORICISMO E NATURALISMO

Como sinala H. Aarsleff, “o século XVIII explorou as orixes de tódolos aspectos dos feitos e institucións humanas: a sociedade e o estado (...) as artes (poesía, música, pintura, escultura ou arquitectura), as técnicas, a mente, o pensamento, a lingua. Era o mellor modo de explicación e análise que coñecían, do mesmo xeito que a comprensión en termos de estrutura é probablemente o modo dominante e máis natural no noso tempo” (AARSLEFF 1974: 158; a traducción, coma as restantes neste artigo, é nosa). Abondou que aquela consciencia histórica da lingua que se manifesta nas *Memorias* se combinase cunha actitude receptiva cara ás manifestacións orais e populares para que Sarmiento efectuase unha ruptura epistemolóxica de fondas consecuencias na visión do idioma galego. Esta apertura cara ó oral/ popular, paradoxicamente, derivase en boa parte do seu tan erudito coma caracteristicamente dezaoitescos gusto pola etimoloxía² (que en principio, como se dixo, se aplicou ó castelán), aliado coa súa afección pola historia natural en xeral e pola botánica en particular, preferencia esta tamén típica, igual cá súa ambición enciclopédica, do século en que vivía (HAZARD 1991: 119-31, 180-92). Unha novidade importante da época foi que as linguas vulgares comezaron a ser consideradas non como corruptas e desarticuladas, senón como posuidoras dunhas regularidades

² Para a importancia da etimoloxía no marco do sensismo dezaoitescos, *vid.* HARRIS & TAYLOR 1989: 118-9.

latentes, que había que descubrir, de xeito que penetrando nestas podíanse establecer as regras de alteración fonética da lingua orixinaria (o latín) cara ó romance.

Na procura destas regularidades, Sarmiento decatouse que cumpría dixerar a compoñente léxica non patrimonial (cultismos e empréstitos) da patrimonial, e ter en conta soamente a segunda. A lingua cultivada estaba inzada de enxertos estraños, mentres que a lingua non cultivada se mantiña moito menos contaminada destes, preservando deste xeito unha herdanza ata daquela inexplorada. Sobre todo, había que fixarse no léxico referente ó mundo natural, riquísimo na súa variedade e extensión, aínda que tamén o estudio da onomástica se ofrecía como unha valiosa ferramenta neses labores. En todo caso, a lingua escrita e culta quedaba derogada dos seus intereses, e a lingua falada e popular situábase no centro das súas pescudas. O paralelismo entre Sarmiento e, por exemplo, un Turgot (autor do célebre artigo “Ety-mologie” da famosa *Encyclopedie française*, aparecido en 1756)³, non pode ser máis rechamante:

“Turgot ten clarísima a necesidade de ter en conta non soamente a lingua refinada dos escritores, senón tamén a tan pouco atendida e extremadamente variada do pobo: falas vulgares e dialectos constitúen por vez primeira un fundamento lingüístico ineludible” (ZAMBONI 1976: 33-4).

Como é obvio, todo isto implica o abandono da actitude preceptiva diante da lingua e a depuración dos prexuízos que acompañaban a esta. Os naturalistas ensinaban a observar os elementos da Natureza esquecendo todo preconceito e centrándose no seu exame e descrición fieis e detallados. Esta é a actitude que Sarmiento decide adoptar fronte a lingua. Espírito crítico, observación atenta, análise e aplicación do método deductivo, esas eran as principais armas do coñecemento científico dezaoitescos. Isto permite valorar Sarmiento desde un punto de vista diametralmente oposto ó do profesor Pensado, cando sostén:

“Sarmiento poderá ser ilustrado en certos aspectos, pero non no *lingüístico* [...] a súa personalidade científica que non se deixou levar pola *moda da Ilustración*, antes ó contrario, sempre está alerta contra ela, é a súa conciencia crítica” (PENSADO 1989: 189; as cursivas no orixinal).

Pola contra, neses puntos, Sarmiento situábase na vangarda dos pensadores do seu tempo, e non contra estes. Se a atención erudita ó mundo natural constituía un desafío ó saber tradicional (custodiado nas universidades e só interesado na teoloxía, a filosofía e as leis), a derogación dos textos literarios como obxecto principal da reflexión lingüística e o abandono das preocupacións prescriptivas en beneficio dunha observación coidadosa da fala vulgar ó

³ Nótese que este artigo nos interesa como termo de comparación precisamente porque “ten recibido moita atención e ten sido tratado como se fose excepcional, cando en realidade constitúe un traballo pouco orixinal”, xa que o seu contido reflicte o consenso erudito da época sobre a cuestión (AARSLEFF 1975: 440).

servicio das especulacións histórico-etimolóxicas, constitúen o anuncio da revolución filolóxica que só rebentou con todo o seu vigor nos centros máis avanzados da Europa do século XIX (ROSIELLO 1967: 167 e ss.). Hai que sinalar que só a estabilización dunha tradición cultivada nas linguas románicas ‘principais’, co que supuña por unha banda de diversificación da fala popular verbo da lingua culta e literaria, e por outra de paso a un relativo segundo plano da oposición latín/ romance (que viñera dominando a consciencia lingüística nos séculos XV, XVI XVII), posibilitaron o xurdir e o callar destes novos intereses.

No marco do empirismo naturalista, e especificamente da derogación da ‘lingua da corte’ como foco privilexiado de atención dos lingüistas, é no que hai que situar a furiosa réplica que o noso autor lle dirixiu ó filólogo portugués Duarte Nunes de Leão, por causa da súa atinada observación, recollida na *Origem da Lingua Portuguesa* (1606) sobre a vantaxe do portugués verbo do galego:

“[as linguas de Galliza e Portugal] eraõ antigamente quasi hũa mesma, nas palauras & nos diphtongos e na pronunciaçaõ que as outras partes de Hespanha não tem. Da qual lingoa Gallega a Portuguesa se auentajou tanto, quãto na copia e na ellegãcia della vemos. O que se causou por em Portugal hauer Reis e corte que he a officina onde os vocabulos se forjão e pulem e onde manão pera os outros homẽs, o que nunqua houue en Galliza” (LEÃO 1945: 244).

O gramático portugués limitárase a deixar constancia de que unha lingua de cultura é o resultado dunha elaboración socio-cultural, que é a que a dota de “copia e elegancia” (abundancia léxica e versatilidade estilística), ó tempo que subliñara a importancia crucial que ten, para o seu establecemento, a actividade dun centro forxador, unificador e divulgador, que naquel tempo se ubicaba na corte rexia. Leão consideraba que o galego e o portugués partiran dunha situación parella, e que a vantaxe do segundo sobre o primeiro se debía á incidencia de factores que na terminoloxía actual cualificaríamos como sociolingüísticos. Pero Sarmiento, que en varios lugares da súa obra mostrou a súa inclinación a polemizar con autores portugueses ós que por outra banda coñecía, aproveitaba e ás veces puña de exemplo, leu as afirmacións de Leão desde a súa perspectiva particular, e retrucou:

“Esa pasmarotada de Corte y Oficina es un papasal para querer alucinar a los que non han vivido en la Corte. La elegancia de voces no se ha de regular por la multitud de las superfluas, exóticas y sexquipedales, sino por las más propias y expresivas, y sobre todo que sean nativas. Ni los Reyes, ni el clima de las Cortes, ni las galas, ni las modas, ni los muchos caudales, nada de eso da entendimiento. Este sólo le da Dios, y le reparte por Cortes, cortijos, villas, aldeas y lugares. Sin un entendimiento perspicaz y natural, son papeles mojados todos esos escritos que miran a pulir la lengua, y a introducir una elegancia servil” (PENSADO 1991: 334-5; o texto é de 1758).

Ben se bota de ver na cita que as coordenadas de tempo e de mentalidade en que se moven os dous autores son completamente distintas: decididamente, Martín Sarmiento non entendeu o que Duarte Nunes de Leão quería dicir.

4. VIAXES A GALICIA. O REDESCUBRIMENTO DO GALEGO FALADO

Sarmiento tiña a cabeza ategada coas devanditas cavilacións cando, vinte anos despois da súa anterior (e breve) estada no país, emprendeu a súa viaxe a Galicia en 1745, que só durou sete meses (SARMIENTO 1975). O contacto directo coa terra nativa supuxo outro auténtico revulsivo para o erudito frade. Só fixo falta que Sarmiento cavilase sobre a súa propia experiencia vital, que matinase sobre as súas orixes e sobre os intereses do grupo social ó que pertencía (a ínfima nobreza galega) e sobre a situación do seu país, para que se producise nel unha auténtica explosión de galeguismo, en tódolos sentidos, pero moi especialmente no lingüístico. Desde a viaxe de 1745, o estudo e a reflexión sobre o idioma galego constituirán, cada vez con maior intensidade, a paixón da súa vida. O noso frade soamente regresará a Galicia en 1754-5, pasando o resto do tempo case sempre recluso na cela do seu convento madrileño. Nestas dúas viaxes, Sarmiento dedicouse intensivamente a recoller materiais da lingua popular, que moerá e remoerá incansablemente no seu encerro capitalino, nunha laboría que xamais callará nunha obra acabada e, o que é máis grave, permaneceu inédita, pero que constitúe un testemuño de excepcional importancia sobre a lingua galega do seu tempo.

Entre os proxectos que emprendeu Sarmiento, e que ou ben son directamente referentes ó galego ou ben prestan unha atención singular á nosa lingua, salientan catro obras maiores e tres menores (PENSADO 1972, OGANDO 1980, FILGUEIRA 1994). Das primeiras, dúas son de tipo lexicográfico e outras dúas de tipo máis ben etimolóxico: trátase respectivamente do *Catálogo de Voces y Frases de la Lengua Gallega* (SARMIENTO 1973) e da *Colección de Voces y Frases Gallegas* (SARMIENTO 1970) e mais dos *Elementos etimológicos según el método de Euclides* (SARMIENTO 1928-31) e o *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega* (SARMIENTO 1923). Entre os menores, os máis sobranceiros son o *Coloquio de 24 gallegos rústicos* (SARMIENTO 1995), o “Estudio sobre el origen de la lengua gallega” (SARMIENTO 1974) e o “Discurso Apologético por el arte de rastrear las más oportunas etimologías de las voces vulgares” (SARMIENTO 1972). Por parte, noticias sobre o galego abundan en moitos outros escritos seus. Pode sorprender que excluamos da anterior lista tanto a *Educación de los niños* (1764, en realidade fragmento dun texto máis amplo, e ata agora globalmente inédito, intitulado *Obra en Seiscientos Sesenta Pliegos*) coma a *Educación de la Juventud* (rematado en 1768, *vid.* SARMIENTO 1984). En realidade, tendo en conta a nosa materia e enfoque específicos, estes dous textos, interesantísimos desde o punto de vista estritamente pedagóxico, ofrecen pouco de substancialmente novo ou distinto ós xa citados.

Obviamente, aquí non nos van interesar os aspectos propiamente lingüísticos da obra de M. Sarmiento, senón as súas ideas sobre a lingua e as noticias sobre a situación social desta, o cal nos permite deixar de banda o *Catálogo*, a *Colección* e o *Coloquio*, e centrarnos no “Estudio sobre el origen de la lengua gallega”, o *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega*, os *Elementos etimológicos según el método de Euclides* e o “Discurso Apologético por el arte de rastrear las más oportunas etimologías de las voces vulgares”, obras estas ás que doravante nos referiremos abreviando o seu título respectivamente como: “Estudio”, *Onomástico*, *Elementos* e “Discurso”. Canto a cronoloxía, o primeiro e o último destes catro textos teñen unha datación fixa: o “Estudio” é de 1755, o “Discurso” é de 1770. Os outros dous presentan unha situación máis complexa: o *Onomástico* foi encetado e abandonado en 1757, e retomado e rematado en 1768/9, mentres que os *Elementos* foron obxecto de dúas redaccións, unha de 1758 e outra de 1766.

En todo caso, hai que subliñar que case ningún dos textos que imos considerar atinguíron un estado definitivo, e o noso erudito deu en traballar en varios deles saltuariamente, en sometelos a sucesivas reelaboracións, en inzalos de divagacións e excursos, de modo e maneira que non raramente os temas son retomados tanto en diversos lugares de cada texto coma en varios destes, o que o conduciu ora a repetir ora a matizar ou mesmo contradicir as súas propias observacións, cun resultado global desordenado, reiterativo e confuso (PENSADO 1972, 1974, 1995). Tendo en conta iso, imos tentar illar en cada peza os temas que nos interesan, sempre que aparezan tratados con certo pormenor, ignorando as innumerables referencias accidentais a eles, espalladas aquí e acolá, procurando dexergar unha liña evolutiva no pensamento do autor (PENSADO 1960), e tentando contextualizalos historicamente cando nos pareza imprescindible.

5. SOBRE A ORIXE DA LINGUA GALEGA

O primeiro texto completo en que Sarmiento se explica dun xeito case-monográfico sobre o galego é unha carta en resposta a unha consulta “sobre el origen de la lengua gallega” (a epístola tamén trata de “paleografía española”, pero isto non interesa aquí), que escribiu en 1755 (SARMIENTO 1974). Obviamente, a cuestión fulcral era a orixe do galego, pero ó fío das súas argumentacións, Sarmiento toca tamén outras cuestións que nos interesan. Sobre o obxecto da consulta, o primeiro que o autor asenta é que o galego non é lingua en por si, senón “una varia inflexión de las voces latinas”, pero “es error creerla dialecto de la lengua castellana, ni antigua ni moderna” (SARMIENTO 1974: 20). Isto contradicía o tópico, claramente contrafactual pero cada vez máis estendido en España desde o s. XVI, sobre a unidade de dominio como determinante da lingua, e Sarmiento é consciente disto: “aún hoy vemos que la unidad de dominio se compone con la diversidad de lenguas privativas, aunque en segundo lugar sea universal la lengua de la corte” (IBIDEM: 22). En segundo lugar, Sarmiento entende

que, desde o punto de vista metodolóxico, é mellor centrarse no estudio do léxico latino, renunciando a afondar máis atrás, e deixando a unha beira, para unha análise posterior, o léxico xermánico. Dentro do léxico de orixe latina, hai que enxergar coidadosamente o léxico patrimonial, o orixinario, que é o que permite perseguir a evolución da lingua ata a súa fonte, dos enxertos posteriores, que maiormente se introduciron na lingua por vía literaria: “para buscar el origen de una lengua se ha de tentar en las voces que se hablaron y se hablan, y no en las forasteras que se escriben” (IBIDEM: 21), do que se deduce que “las lenguas que se hablan y se escriben no conservan tan bien sus primitivas raíces como las lenguas que sólo se hablan” (IBIDEM: 22). Nisto o galego presenta unha grande avantaxe, pois “como no se escribe, no tienen los gallegos idioma escrito al cual afecten conformarse todos adoptando voces extrañas. Y así conserva cada país todas las radicales que ha heredado de sus mayores” (IBIDEM: 28).

Daquela, Sarmiento ten, como sabemos, algunha noticia da tradición escrita medieval (“no sé a punto fijo cuándo se comenzó a escribir; sé si, que duró el escribirla hasta los tiempos de Carlos Quinto en los instrumentos públicos”, IBIDEM: 21), pero considera que isto non invalida o seu aserto acerca da pureza patrimonial do galego, pois a lingua escrita medieval parécelle completamente apegada á falada, e carente dos enfeites que se introduciron nos idiomas cultos desde o Renacemento, e que fan que, no seu tempo, “la multitud no entienda el lenguaje docto de los libros, ni los doctos entiendan muchas veces diferentes voces, cuando oyen hablar a la multitud” (IBIDEM: 21). Así que, neste punto, o noso autor aparece debrozado sobre o galego movido por intereses eruditos: unha vez que a reflexión lingüística do seu tempo determinara que o problema das orixes do idioma só se podía abordar a partir do léxico patrimonial, atópase con que o galego ofrece un campo de estudio privilexiado. Así e todo, nas súas observacións sobre a pureza do galego falado, Sarmiento ofrece algunha noticia de interese sociolingüístico, coma tal, que “se le pegaron tales cuales voces modernas castellanas, no en el idioma de los aldeanos, sino en el de los ciudadanos y en especial de los que habitan en puertos de mar” (IBIDEM: 26), co cal fai unha primeira referencia á cuestión dos castelanismos, ou estoutra, “los gallegos que habitan lugares muy populosos o de comercio (...) ni hablan puro gallego, ni puro castellano, sino un tercer idioma champurrado” (IBIDEM: 28), onde asoma o ‘castrapo’. Sobre a consciencia sociolingüística dominante, o autor ofrece un testemuño que vén confirmar o que xa sabemos, ó queixarse de que o idioma sexa “tan desconocido de todos y tan despreciado aún de los mismos paisanos” (IBIDEM: 25) e sinalar con tristeza que “los gallegos que salen fuera del reino están en la posesión de hacer especial estudio de olvidar su lengua” (IBIDEM: 27). Sempre na liña de consideración basicamente erudita do problema, e movéndose nun plano bastante abstracto, Sarmiento pondera o enorme interese que tería pór en marcha a elaboración destas tres obras: cadanseu Glosario de voces latinas e galegas dos documentos medievais, e mais un Vocabulario das voces galegas usuais. Reflexionando sobre a utilidade que puideran ter estes traballos, sinala o beneficio que podían tirar dela os estudiosos, pero no caso do terceiro apunta para intereses non só eruditos, senón tamén prácticos, sinalando sobre todo “los infinitos que sin ser gallegos vienen a Galicia a adminis-

trar rentas públicas, justicia, sacramentos, etc. Algunos de éstos suelen aficionarse a la lengua, o porque les gusta o porque la juzgan necesaria para tratar con los rústicos del país, sin necesidad de intérpretes” (IBIDEM: 29).

En resumo, neste traballo observamos que o frade bieito está gañando interese científico polo galego, que os seus presupostos neste terreo son moi innovadores, e que a partir de aí comezan a xermolar ideas sobre o galego que supoñen a ruptura dos filtros que conformaban a visión da lingua nos séculos anteriores. Aínda así, Sarmiento está a reflexionar sobre o idioma como lingüista e en termos basicamente intelectuais.

6. O GALEGO NO ENSINO. O ONOMÁSTICO ETIMOLÓXICO DA LINGUA GALEGA

Durante o século XVIII, e baixo a éxida da dinastía borbónica instalada en España despois da Guerra de Sucesión, danse pasos decididos cara ó afortalamiento e á centralización político-administrativa do Reino. Correlativamente, o castelán foi obxecto dunha promoción cada vez máis decidida como lingua de Estado. En 1713 fúndase, conforme o modelo francés, a Real Academia Española, que nos anos 1726-9 publica un *Diccionario de Autoridades*, en 1741 unha *Ortografía* e en 1771 unha *Gramática*, co cal quedan sentadas as bases da codificación do castelán nos terreos léxico, gráfico e morfosintático. Así e todo, o secular peso do latín como lingua do culto e da alta cultura, pero tamén como medio e obxecto central do ensino, resulta esmagador ata pasada a metade do século. De feito, na Universidade, malia tímidas tentativas de introducción do castelán, a pugna do idioma do estado contra o latín só se presentará en serio no século XIX. Como acabamos de mostrar, as preocupacións lingüísticas referidas ó galego de Sarmiento viñan de antes (polo menos, desde comezos da década dos 40), pero a súa intensificación e alianza coas inqedanzas pedagóxicas corresponden cos primeiros anos do reinado de Carlos III (rei de 1759 a 1788), que precisamente son anos de novidades no terreo da educación en España, ou máis exactamente, de incipiente formulación dunha política de estado verbo da educación (SARRAILH 1992: 155-73, 194-229; ABELLÁN 1993: 151-70), na cal a lingua xoga un papel relevante. Sinalemos algúns fitos: en 1767 son expulsados os xesuítas, reducto máis acérrimo dos defensores do latín (LAZARO 1985: 167-70), que dominaban o ensino secundario; en 1768 promúlgase unha real cédula na que estipula “que la enseñanza de primeras letras, Latinidad y Retórica, se haga en lengua castellana generalmente, donde quiera que no se practique”, recomendando “su exacta observancia” a diocesanos, universidades e superiores regulares, e urxindo a dilixencia destes “en extender el idioma general de la nación para su mayor armonía y enlace” (COSTA 1991: 220); en 1771 impóñense como únicos libros de lectura autorizados na escola dous textos en castelán, en 1780 (xa finado o noso autor), ordénase que “en todas las escuelas del reino” se ensine “a los niños su lengua nativa [enténdase, o castelán] por la gramática que ha compuesto y publicado

la Real Academia de la Lengua; previniendo que a ninguno se admita a estudiar latinidad sin que conste antes estar bien instruido en la gramática española” (LÁZARO 1985: 189).

A política educativa de Carlos III insírese plenamente na tendencia cara á secularización e á nacionalización (especialmente lingüística) do ensino que se deixa sentir en toda Europa, nunha etapa en que o interese pola pedagogía e o ensino gaña unha importancia crecente (HAZARD 1991: 171-9); comezando por suposto con Inglaterra e Francia (abonde con lembrar a publicación do celeberrimo *Émile*, de J. J. Rousseau, en 1762), pero sen esquecer Portugal, de onde os xesuítas foran expulsados poucos anos antes ca en España, e onde L. Verney propugnaba innovacións en materia de educación e particularmente no aspecto lingüístico (CARVALHO 1996: 406-21) que en moitos aspectos fan pensar en Sarmiento (lémbrese que o seu *Verdadeiro método de estudar*, editado en 1746, apareceu en España traducido ó castelán en 1760), nin a Europa centro-oriental, onde o xove J. G. Herder se queixaba, na década dos sesenta, da papel hexemónico outorgado ó latín e ó francés, en detrimento do alemán, na formación da mocidade e nas cortes aristocráticas xermanas (pensamos nos *Fragmentos sobre a nova literatura alemana* de 1767, *vid.* MERKER & FORMIGARI 1973: 69-127 e sobre todo no *Diario da miña viaxe no ano de 1769*, *vid.* HERDER 1982: 63-75). Por certo, resultaría ben interesante unha comparación das posicións do noso Sarmiento sobre lingua e educación coas de J. J. Rousseau, L. A. Verney e J. G. Herder, asunto este que cae fóra deste traballo e lonxe das nosas capacidades.

Co único obxecto de contextualizar as observacións de Sarmiento, a seguir imos trazar un resumo esquemático da situación educativa na España da época, con atención especial a Galicia; para o cal nos serviremos da bibliografía á que se remite. A mediados do s. XVIII, en realidade non existía un sistema de ensino establecido e centralizado, senón unhas pautas xerais, que atinguían sobre todo ás Universidades. O Estado carecía practicamente de política educativa, mentres a Igrexa detentaba un cuase-monopolio sobre o sistema de ensino. En xeral, dentro deste pódense distinguir tres niveis (KAGAN 1981: 45-104), elemental, secundario e universitario, dos que nos interesan, pola atención que Sarmiento lles dispensou, fundamentalmente os dous primeiros. O ensino elemental, en mans de ‘mestres de primeiras letras’, estaba a cargo de preceptores privados nas familias máis ricas, e para o resto da poboación de escolas públicas de titularidade municipal ou de escolas conventuais, e centrábase na lectura e a escritura en lingua vulgar (no caso de Galicia, o castelán), nos cálculos aritméticos máis simples, e na memorización do catecismo e as oracións comúns (PEREZ COSTANTI 1993: 193-6).

O ensino secundario, que adoitaba comezar despois dos oito ou nove anos e rematar contra os quince, correspondíalles a ‘Escolas’ ou ‘Estudios’ de ‘Gramática’, ‘Latinidade’ ou ‘Humanidades’, e estaba a cargo de ‘preceptores’, ‘catedráticos’ ou ‘mestres de Gramática’ (CAPITÁN DÍAZ 1991: 313-20). O seu obxectivo básico era a aprendizaxe do latín, tomando como guía a *Arte* de Nebrixa (isto, é as súas *Introductiones latinae*, traducidas por el mesmo ó castelán: *Introducciones latinas, contrapuesto el romance al latín*; *Arte* tamén era denominación corrente da *Gramática de la Lengua Castellana* do mesmo autor) a través do estudio

de autores clásicos, pois o dominio desa lingua se consideraba requisito imprescindible para acceder á Universidade. De feito, as Universidades podían manter Escolas de Gramática propias, pero tamén as había de titularidade municipal nas vilas máis importantes (Noia, A Coruña, Pontevedra, Viveiro, Vilagarcía, etc.). Ademais do latín, aprendíase doutrina cristiá, e tamén (pero non sempre nin de xeito regular) unha miscelánea de saberes xeográficos, históricos, matemáticos, filosóficos e retóricos, as máis das veces a partir de fontes clásicas. No século XVII, os xesuítas fixéranse co control de boa parte do ensino secundario en Galicia; só en Santiago, estaban ó cargo do Estudio de Gramática da Universidade e chegaron a manter nesta cidade tres cátedras con mil estudantes matriculados.

Gracias á dilixencia de X. Maure coñecemos as constitucións dun Estudio de Gramática radicado en Galicia, o de Tui (MAURE 1996), e a través delas podemos saber algo dos problemas e as prácticas lingüísticos que se presentaban neste tipo de centros. Este Estudio fora fundado a mediados do s. XVI para remediar a escaseza e cativa formación de clero orixinario da diocese, causadas pola ausencia de centros de ensino propios e a dificultade de acudir ós existentes noutras dióceses. Nas Constitucións do Estudio de Tui, dictadas en 1729 ou pouco antes (pero que recollen disposicións anteriores) establécese:

“Porque regularmente los mozos de este Reino son sumamente bozales [isto é, rudos ou incultos], queremos que mientras estudiaren menores se exorten a que hablen el Idioma Castellano, y ellos se empeñen en cumplirlo, pues de otra suerte ni entienden lo que se les habla y esplica, ni despues construien con limpieza. Y por lo que mira a la Cathedra de maiores, queremos que hablen Latin en las cosas regulares, pues de esta suerte están más expeditos para la Oracion y la Composicion. Y no haciendo asi, se proceda a un castigo moderado, como palmas, pérdida de puntos, estar de rodillas, y otras cosas semejantes, y si esto no fuere bastante se procederá a lo mas conducente” (MAURE 1996: 420).

Ademais, os libros de texto de uso preceptivo para o estudio da gramática latina eran obras redactadas en castelán, como o xa mencionado *Arte* de Nebrixa, as traducións facíanse entre o latín e o castelán, o castelán era tamén a lingua de certos exercicios de composición, etc. Levando en mente as consideracións devanditas e a situación mostrada por vía de exemplo, podemos abordar o *Onomástico etimológico de la lengua gallega* (SARMIENTO 1923). Trátase dunha obra relativamente longa e de carácter misceláneo, na que se contemplan tanto unha serie de problemas xerais de método como unha infinidade de cuestións concretas de detalle relacionados coa historia da lingua e particularmente con etimoloxías de voces galegas. É de salientar o esforzo que o autor fai por integrar os estudos onomásticos (Toponimia e Antroponimia, que el relaciona respectivamente coa Xeografía e a Xenealoxía) nos traballos de historia do léxico, nos que o noso frade non deixa de insistir na importancia do relacionado coa Historia natural. Entremedias, insírense excursións etimolóxicas, ás veces moi demoradas, sobre palabras determinadas, coma tal *caritel* e *liscancer*, que á súa vez están

entremeadas de peregrinas, e adoito pintorescas, divagacións. Pero, á parte das preocupacións propiamente lingüísticas (en senso amplo) que son as que dan carácter á obra, esta está traspasada de inquedanzas pedagóxicas. Sarmiento móstrase convencido de que os rapaces, antes da Gramática (isto é, o latín), deben aprender o que lles é máis próximo e concreto, e só máis tarde iniciarse en materias máis arredadas e abstractas. Neste senso, unhas das súas innovacións máis ousadas é a proposta de que os nenos (tanto casteláns como galegos), antes de ingresaren no Estudio de Gramática estudien Historia natural, comezando pola do seu país. Os alumnos deben fixarse primeiro no ambiente inmediato que os rodea, fuxindo da memorización e partindo das palabras do seu propio idioma que coñecen para iren adquirindo as correspondentes latinas e, no caso dos galegos, castelás:

“Había de entablarse sólo por un año esa enseñanza para cada niño, por vía de entretenimiento, juego y conversación, señalándoles con el dedo todas las cosas visibles del país, y dándoles los nombres gallegos, que allí se supiesen, o los que se usasen en otros países de Galicia (...) es bastante el espacio de un año para que un muchacho gallego tomase una más que tintura de la *Historia Natural* de Galicia, antes de entrar en la Gramática, si hubiese maestro que se la supiese enseñar. Después entraría como por su casa a estudiar latín y con infinita facilidad” (SARMIENTO 1923: &191-2).

Isto suporía dar un xiro copernicano ó curriculum escolar vixente, especialmente para os (moi poucos) alumnos destinados ás Escolas de Gramática (que é nas que Sarmiento está a pensar de xeito prioritario), que se limitaban á preparación lingüístico-literaria para a Universidade. Pero, como se ve, a innovación non se esgotaba na materia que se propuña estudar, senón que continuaba polos métodos didácticos, no cal lle atribuíña á lingua unha importancia fundamental. Nese marco hai que situar a súa reivindicación do uso inicial do galego nas escolas de Galicia, sen pór xamais en cuestión que o obxectivo final (para os moi poucos escollidos que seguirían estudiando) era a aprendizaxe do latín, nin tampouco cuestionar a necesidade de familiarizarse co castelán. Afnda así, para o autor a utilización do galego non é unha simple ponte cara ó castelán e o latín, senón que o propio idioma debe ser obxecto de estudio, nin estas dúas linguas son as únicas que contempla no horizonte, senón que tamén apunta o francés e o italiano (pois Sarmiento está convencido de que o parentesco entre as linguas románicas facilitaría a súa aprendizaxe conxunta co latín):

“En cada ciudad y villa populosa de Galicia había de haber algunos que se dedicasen a enseñar a los niños la lengua gallega con extensión y con propiedad. No haciéndoles estudiar algo de memoria, que es el coco y el espantajo que a los niños hace tener odio a todo género de estudio. (... A partir do seu uso na escola, o alumno) penetraría la pureza del idioma gallego, comprendería mejor el latino, y sin que-

rer se haría cargo del castellano, y tendría los fundamentos para estudiar el italiano y francés” (SARMIENTO 1923: &191-2).

Pero isto preséntalle ó autor do problema da marxinación da lingua galega e as posibles medidas de remediala. Unha consecuencia de estudar o latín a través do castelán era, segundo Sarmiento, que os rapaces non aprendían ben nin unha lingua nin outra. Por parte, denuncia prácticas vixentes, tales como reprimir o uso do galego na escola, e sinala a necesidade de contar cun profesorado idóneo, que coñeza a lingua do país:

“Acaso será máxima de algunos que enseñan el castigar a los que hablan algo de gallego, para no verse sonrojados con las preguntas. Esa tiránica máxima se desvanecería si los que han de ser maestros fuesen gallegos, y con conocimiento de lengua, o si no lo eran se les obligase a que antes la estudiasen y entendiesen con extensión” [...] “Ninguno que no sepa la lengua gallega con bastante extensión podrá enseñar bien el latín a un niño gallego. Le inculcará el castellano, y el latín; pero ni uno ni otro idioma comprenderá el niño, si mediante su idioma vulgar, no se le enseñan las cosas con el dedo” (SARMIENTO 1923: &134, &6).

Ademais, entre as moitas dificultades, teóricas e prácticas, que presentaba a revolucionaria proposta de Sarmiento, esta batía co atranco da falla de material: en primeiro lugar, non existían textos aptos, nin en galego nin en castelán (pois neste aspecto a súa proposta non é específica para os galegos), para dar o curso de Historia natural. Para remediar esta carencia, o noso autor propón que se prepare un manual amplo para os profesores, e a partir del se escriba un texto elemental para os estudantes:

“Dirán que no hay libros para esto. Es así que ninguno hay de provecho. (...) Es preciso se forme un *Curso de Historia Natural Universal*, conciso y metódico (...) El Curso se escribirá en castellano, y se ha de traducir en gallego, para que los barba-dos gallegos y castellanos tengan por donde empezar (...) De ese *Curso* se hará un compendio en castellano para los niños castellanos, y se traducirá en gallego, para que los niños gallegos tengan en que ensayarse cuando se les va enseñando su lengua nativa. Es indispensable que en ese Curso entre el índice de todas las voces de la *Historia Natural*, en latín y en castellano, y en el *Curso gallego*, en gallego, castellano y latín” (SARMIENTO 1923: & 343-4).

En segundo lugar, xa vimos que o autor se mostraba convencido de que o sistema vixente, que consistía en aprender o latín polo manual en castelán de Nebrixa (*Arte*), era completamente ineficaz. Pero non había textos galegos para aprender o latín. Así, despois de ponderar “... cuan necesario es que a los niños gallegos se les enseñe el latín, usando sólo la lengua gallega, que es la que únicamente saben”, a solución inmediata que propón é a tradución do texto de Nebrixa ó galego e o seu emprego como libro de texto nas escolas galegas:

“Así se debe reimprimir el Arte de Nebrixa, explicado sólo en puro gallego, y repartirle por Galicia. Al mismo tiempo se le irán enseñando las voces latinas correspondientes a las voces vulgares gallegas, que ya saben, y si quisieren preguntar, o el latín para el gallego, o el gallego para el latín, se le debe responder de viva voz. ¿Y quién duda que para esto es indispensable que el maestro sepa la lengua gallega con extensión?” (SARMIENTO 1923: &79, igual ó &9).

O emprego do galego para aprender o latín non sería máis novidade que seguir o exemplo do que fan noutros lugares:

“El Arte de Nebrixa se escribió para que los castellanos estudiasen la lengua castellana y latina. Tengo un Arte de Nebrixa, que se imprimió en Francia, para que los niños franceses estudiasen el latín. Pero no está la explicación en castellano, pues sería ridícula, sino en el *vulgar francés*, que ya sabían los niños. Lo mismo digo del Arte del P. Pereira, que escribió para que los niños portugueses estudiasen el latín. Su explicación está sólo en portugués, y sería ridícula en castellano” (SARMIENTO 1923: &8).

Por suposto, o autor non nega a necesidade de aprendizaxe do castelán, e insiste repetidamente no seu ensino conxunto co latín, sempre a partir do galego. Mesmo así, fronte ó posible argumento de que o uso escolar do galego impedirá a aprendizaxe da outra lingua, sinala que o medio máis eficaz para adquirir esta é a súa práctica directa. No fondo, Sarmiento desconfía de que un idioma vivo estraño se poida chegar a dominar só mediante o estudio gramatical⁴. De feito, constata que os gallegos que saben falar castelán non o aprenderon na escola:

“Responderáseme que es preciso y útil que los gallegos estudien la lengua castellana. Pero no creo que para eso sea preciso el Arte de Nebrixa, no explicándole *simul* en el idioma gallego. De tantos, que en Galicia saben el castellano, o jamás vieron el Arte de Nebrixa, o sólo le vieron en confuso. Los gallegos, de forma, no saben el castellano por el Arte de Nebrixa, sino por el comercio con los castellanos, y después por la lectura de los buenos libros” (SARMIENTO 1923: &12).

⁴ A desconfianza de Sarmiento verbo das especulacións gramaticais maniféstase de xeito continuo ó longo da súa obra, no cal si que se pode considerar que o autor se opón decididamente a unha das correntes do pensamento lingüístico da Ilustración (con raíces no racionalismo de Port-Royal e desenvolvido a partir da metade do s. XVIII por Condillac e contra o final de século polos ‘idéologues’), pero este é asunto que merecería tamén un tratamento específico, que renunciamos a abordar aquí. Deixemos sinalado que a ‘Gramática universal’ non é a única, nin ten por que considerarse como a máis típica, corrente da Lingüística do período (ROSIELLO 1967).

Aínda que o interese manifesto de Sarmiento é puramente pedagóxico, por suposto que non se lle escapa a relevancia que tería o emprego escolar do galego para a dignificación da imaxe social da propia lingua:

“De este modo, así el maestro discurriendo para la enseñanza, como el discípulo advirtiéndolo y atendiendo a lo que le enseñan, se irán haciendo cargo a un mismo tiempo de la nobleza, antigüedad, pureza y armonía de la lengua gallega vulgar que hablan” (SARMIENTO 1923: &119).

Neste senso, latexa aínda na argumentación de Sarmiento a vella e arraizada crenza de que a semellanza co latín confire prestixio ás linguas vulgares, e a seguridade de que, gracias á semellanza entre as linguas romances, e por medio do coñecemento das súas leis de evolución a partir do latín, será doado familiarizarse con estas:

“[Os estudiantes] palparán que a un mismo tiempo estudiando dos lenguas [galego e latín], no estudian sino una con dos terminaciones. Enterados bien del constante modo y analogía con que las voces latinas pasaron a ser gallegas, les será despues muy fácil comprender el modo y analogía con que las mismas voces u otras latinas pasaron a ser vulgares en todos los dialectos de la lengua latina, que es madre y matriz de todos ellos” (SARMIENTO 1923: &119).

Pero por esta vía, Sarmiento vaise apartando do puramente pedagóxico e vai entrando no reivindicativo:

“He tomado la pluma para escribir estos pliegos, compadecido de la juventud gallega, que tanto tiempo ocupa en estudiar una lengua que ignora por otra lengua que no sabe; siendo así que en la lengua nativa, que ha mamado, tiene los principales fundamentos para entender con más facilidad el latín y con más perfección el castellano, si después se dedica a ese dialecto” (IBIDEM: & 110).

E isto ata o punto de soste que a finalidade da súa obra non é outra de que despertar a consciencia lingüística dos seus paisanos:

“el fin principalísimo de estos papeles es despertar a los gallegos del letargo en que han vivido hasta aquí, tocante a su propio idioma. Y advertirles de la tiranía que se ejecuta con su juventud, haciéndoles estudiar el latín por medio de una lengua extraña, que no entienden, y obligándoles a que olviden la que han mamado” (IBIDEM: &269). “Escribo por mi gusto y para mi instrucción, y para ejercitarme en la averiguación de la antigüedad, nobleza y pureza de la lengua que he mamado” (IBIDEM: &270).

Pero por esta vía, transitando desde un ton apoloxético para outro decididamente polémico, Sarmiento chega máis lonxe, ata recriminar os galegos que non estiman a súa lingua como deberan:

“¿Y qué diré de algunos gallegos, que también hablan como papagayos su idioma nativo, y que, como tales se ríen de sí mismos? Digo que esos apóstatas de su lengua han sido los que principalmente han ocasionado que yo tomase la pluma, o para increparlos o para instruirlos. No digo que puestos en Castilla, hablen gallego. Digo que, estén en donde estuvieren, y aunque sepan diez o doce lenguas, no deben olvidar la que han mamado. Y siempre la deben conservar como su más preciosa lengua. Y con razón, por ser ella la que, bien entendida y penetrada, abre un inmenso campo para entender el latín, el castellano y otros dialectos vulgares de la lengua latina con facilidad” (IBIDEM: &121).

É de notar que, así e todo, ata aquí os argumentos que manexa non son de tipo nacionalista, senón prácticos, sempre presididos por consideracións pedagóxicas e pola suposta utilidade do galego para aprender o latín e achegarse ó castelán e outras linguas románicas. Uns acentos máis patrióticos asoman cando o autor denuncia con indignación o abandono da lingua propia polos galegos que se senten avergoñados polas burlas dos casteláns a causa do seu acento. O complexo de inferioridade fronte ó castelán relaciónao Sarmiento co deleixo non só da lingua propia, senón tamén das actividades productivas do país:

“En Madrid concurren de todas las naciones y de todas las provincias de España; y cada uno, a la corta o a la larga, descubre por el acento, frase, pronunciación o voces, que no es castellano. ¿Con qué conciencia, pues, no se ríen de éstos, y sólo se ríen de los gallegos? Yo creo que la risa contra estos es hija de la inveterada y perniciosa aversión que acá padece la nación gallega [...] los enemigos de los gallegos han conseguido que no solo abandonen su idioma, sino que descuiden también de utilizarse en lo que produce o puede producir su país en cosas naturales y artificiales” (SARMIENTO 1923: &24).

Unindo sempre as súas inquiredanzas intelectuais á súa reivindicación da lingua, Sarmiento fai un chamamento para que os galegos “eruditos y curiosos”, “recojan y coordinen las voces gallegas que actualmente se hablan en todos los territorios de Galicia” e manifesta que o “intento” da súa obra é que os seus paisanos

“hagan más aprecio de la lengua que han mamado. No digo que puestos en Castilla hablen gallego, sino que no hagan estudio de olvidar su idioma por contemplar a los castellanos. Deben sacudirse, y con aire, de aquellos idiotas y mentecatos, que si oyen hablar castellano a algún gallego, y se les escapa alguna voz, frase, pronunciación y acento de Galicia, sueltan la carcajada de risa borriqueña” (IBIDEM: &23).

É de notar que nos parágrafos que acabamos de citar o noso autor se refire ás burlas que sofren en Castela os galegos que falan o castelán, e non ás que puidesen padecer os que falaban o galego na propia Galicia. Isto, por suposto, é relevante desde o punto de vista sociolingüístico, pero tamén se apalpa aquí a experiencia vital do autor. De feito, Sarmiento confesa que el viviu persoalmente situacións deste tipo, lembrando os tempos en que, falante nativo do galego, se viu por primeira vez en ambiente castelanófono, e sufría chanzas polas súas dificultades coa pronuncia do *j* castelán:

“Hace ya *cuarenta y dos años* que a otro que quiso reírse de mi, porque su hábito era reírse de todos los gallegos a causa de la *Ge, Gi*, le dejé con un palmo de su boca abierta, probándole que, no él, sino los gallegos, pronunciaban mejor la *Ge, Gi*, y le cité el *Arte de Nebrixa*” (SARMIENTO 1923: &119).

Como se ve, Sarmiento non se achantaba ante estas burlas, senón que pasaba ó contraataque, utilizando dúas armas. A primeira era o tópico, moi estendido, que atribuíu a pronuncia do *j* ó influxo árabe (incidentalmente, sinalamos o paradoxo de que, co tempo, este razoamento se volvería contra a gheada galega):

“Es verdad que los gallegos rústicos no entran bien en algunas pronunciaciones moriscas que hay en la lengua castellana, porque, siendo la lengua gallega labial, no se acomoda el gallego a abrir un palmo de boca y a sacar un palmo de lengua, para pronunciar las letras guturales, que han quedado de los moros. Tampoco las tres naciones dichas (portugueses, franceses e italianos) pueden entrar en esas pronunciaciones africanas. Y con todo ninguno se ríe de ellos; esa risa está reservada contra los gallegos” (IBIDEM: &119).

A outra arma era retar os casteláns a pronunciaren o son galego correspondente, que era o que presentaban a maioría das linguas románicas:

“Bien es verdad que los gallegos se podrán reír también de los castellanos porque no aciertan con la pronunciación gallega, la misma que es común a italianos, franceses, catalanes, asturianos y portugueses; en especial en las letras *Ge, Gi, Jota* y *X*. A un castellano que chasqueaba a un gallego porque no pronunciaba *Geronymo* a lo moruno, sino *Gueronymo* a la griega y a la *latina*, le dije yo que pronunciase a la gallega estas voces que yo pronuncié antes: *Jorge, axênxos, San Xenxo, alxouxares, desê-jo, agergillar*, etc.; y todos se rieron de su ineptitud para pronunciarlas” (IBIDEM: &118).

Comparando a súa visión do idioma galego e da problemática lingüística de Galicia no *Onomástico* coa que aparece en obras anteriores, ponse de vulto canto avanzou Sarmiento na

súas reflexións. Particularmente, o marco erudito en que se situaba antes está agora rebordado polas preocupacións pedagóxicas, e estas levaron a conclusións notablemente radicais verbo da marxinação da lingua. Polo demais, Sarmiento leva matinado moito sobre a problemática do uso do castelán e do galego na escola, e realiza un primeiro achegamento ás solucións que se poden ofrecer. Vexamos agora o que acontece nunha obra moi próxima no tempo e no carácter ó *Onomástico*, isto é, os *Elementos*.

7. A REIVINDICACIÓN DO GALEGO NOS *ELEMENTOS ETIMOLÓXICOS*

Os *Elementos Etimológicos segun el método de Euclides* (deica en diante, *Elementos*; SARMIENTO 1928-31), aínda que tamén teñen carácter misceláneo, presentan unha fasquía bastante máis sistemática e están menos percorridos de excursos do que o *Onomástico*. Entre outros puntos, ofrécense consideracións (cunha certa orde) sobre aspectos tan pouco relacionados en principio co tema anunciado no título coma o *Christus* e a *Cartilla* pola que aprenden a ler os nenos (en realidade, o problema de fondo é o dos alfabetos e a súa relación cos sistemas fónicos), a “Origen y formación de las lenguas bárbaras”, e a “Tentativa para una lengua general”. O núcleo do traballo é o estudio das regras de evolución do latín ó galego e o castelán, a través do denominado “Método de Euclides” e unha reflexións finais sobre o galego. O que nos interesa aquí atópase fundamentalmente nas consideracións preliminares, en que o autor ofrece noticias biográficas acerca da súa relación co galego e o seu interese por estudialo, e sobre todo nas consideracións finais, en que esboza unha especie de ‘historia externa’ da lingua, tentando explicar o apagamento do galego como idioma escrito. En primeiro lugar, Sarmiento rexeita a un tempo o tópico de que o galego procedía do castelán (sobre o que non insistiremos máis) e a noción de corrupción das linguas, que, seguindo a Feixoo (*vid. supra*) el prefere substituír por ‘analogía’, noción que remite para as mudanzas regularidades que se achan na xénese duns idiomas a partir doutros (e que, de feito, constitúe a base sobre á que constrúe os seus ‘teoremas’):

“No hay cosa más vulgarizada que el decir que el puro idioma castellano es una corrupción de la lengua latina, y que el puro gallego es una corrupción de la lengua castellana. Son dos errores vulgares y errada inteligencia de la voz corrupción en materia de lenguas, confundiendo la analogía con la corrupción” (SARMIENTO 1928-31: 673-4).

En segundo lugar, a partir da súa opinión ‘científica’ acerca do maior interese que ofrece o léxico patrimonial, desenvolve unha teoría purista acerca das linguas só faladas, introducindo unha moi notable mudanza de énfase na cuestión, pois a maior pureza, que antes era simplemente unha avantaxe para o estudio das orixes, adquire agora un matiz de criterio para avaliar a cualidade dunha lingua fronte a outras:

“Tengo observado que las lenguas vulgares, que solamente se hablan y no se escriben, son casi eternas, inmutables, y cada día se aumentan más, conservando el carácter privativo de la lengua. Quiero decir que las voces que se aumentan no son extrañas, sino derivadas de las mismas raíces de la lengua, según las leyes y analogía de ella misma, sin conexión con lengua extraña. Al contrario, la lengua que se escribe, cada día se va perdiendo más y más sus voces puras y primitivas, y sólo se aumenta de voces extrañas y exóticas, que jamás han sido ni serán de la lengua” (SARMIENTO 1928-31: 676).

Así, o feito de que o galego non tivese unha tradición literaria convértese nunha especie de vantaxe, pois

“ha traído la grande utilidad de que el dialecto se haya conservado purísimo y se haya aumentado mucho sin pasar a idioma heterogéneo, como ha pasado al castellano, por lo mismo que se escribe [...] Por la misma razón que la lengua portuguesa se escribe, es muy diminuta de raíces propias” (IBIDEM: 676-7).

Como dicíamos antes, o que se transparenta neste tipo de afirmacións é que a apoloxía do idioma galego, especialmente fronte ó castelán, pero tamén fronte ó portugués, se converteu na preocupación principal do Sarmiento lingüista. Asemade, as súas ambicións para a lingua tamén se ampliaron, pois á proposta anterior de que se elaborase unha Historia natural de Galicia (nesta obra non menciona a traducción da *Arte* de Nebrixa), engade agora a conveniencia de facer unha descripción xeográfica do Reino e un cancionero, todo en lingua galega. Con isto, na súa opinión, “se aficionarían los gallegos a su lengua nativa”, contribuíndo a “que los gallegos depongan el odio que tienen contra su lengua” (SARMIENTO 1928-31: 118-9). Por outra banda, a estas alturas Sarmiento estaba mellor informado sobre o emprego do galego na escrita durante os séculos tardomedievais. Ademais da noticia de Santillana e do coñecemento directo das *Cantigas de Santa María*, mostra tamén estar enteirado dunha *Crónica* en galego (non podemos determinar agora se se trata das versións da *Crónica General* afonsina ou da *Crónica* de 1404, pero non importa ó noso caso), e sobre todo, ten comprobado a cantidade inmensa de instrumentos redactados en galego do século XIII ó XVI:

“No hay género de escritura, testamento, donación, venta, contrato, foro, arriendo, compra, trueque, partijas, etc., que yo no haya visto y leído en Galicia o en latín o en gallego, y se pueden cargar carros de estos instrumentos que se conservan en Galicia” (IBIDEM: 122).

Anacronicamente, deduce disto que na Galicia medieval a gramática latina se debía aprender en galego, para o que se contaría con libros de texto nesta lingua:

“Me parece imposible que entonces no fuesen comunes muchos libros en gallego para todos y sobre todo para la gramática, pues no es creíble que reinase la tiránica bar-

barie de que los niños aprendiesen la lengua latina por medio de dos lenguas extrañas y con castigo si se acordaban de la propia" (IBIDEM: 122).

Maxina tamén, confundindo os desexos coa realidade, que daquela os reis debían admitir o uso do galego mesmo cando os súbditos se dirixían a eles:

"los gallegos de aquel siglo han gozado la dicha de que su rey les oyese o sus representaciones o sus quejas o sus agradecimientos en su misma lengua gallega y nativa sin el pegote de intérpretes" (IBIDEM: 121).

Cun entusiasmo que ten algo de visionario (téñase sempre presente que os textos torba-dorescos, o mesmo có resto da prosa medieval, eran descoñecidos), Sarmiento conclúe do devandito:

"Es innegable que el siglo XIII ha sido el de la literatura en Galicia y que duró hasta los principios del siglo XVI y duraría hoy el escribir en gallego e imprimir, como dura en Cataluña el catalán puro" (IBIDEM: 122).

Esta referencia ó catalán condúcenos ó cerne das reflexións de Sarmiento neste escrito. Se o catalán non deixara de empregarse por escrito, ¿cales son as causas de que o galego si o fixera? O autor confesa que lle ten dado moitas voltas ó asunto:

"No pocas veces he pensado en cuál ha sido la causa de que en Galicia se haya introducido el uso o abuso de escribir en castellano lo que antes se escribía o en latín o en gallego. (...) No habiendo pues precedido ni concilio, ni cortes, no consentimiento uniforme de los gallegos para actuar, otorgar, comerciar en lengua castellana, ¿quién lo introdujo?" (IBIDEM: 122-3).

Como para salvar a honra dos galegos, o erudito frade carga tódalas responsabilidades nos elementos foráneos que terían vido a Galicia para facerse cos mellores cargos e propiedades do país:

"La respuesta está patente que Galicia llora y llorará siempre; no los gallegos, sino los no gallegos que a principios del siglo XVI inundaron el reino de Galicia, no para cultivar sus tierras, sino para hacerse carne y sangre de las mejores y para cargar con los más pingües empleos así eclesiásticos como civiles. Esos han sido los que por no saber la lengua gallega ni por palabra ni por escrito, han introducido la monstruosidad de escribir en castellano para los que no saben sino el gallego puro [...] A esos se debe atribuir la no continuación de escribir la lengua gallega por haber concurrido a Galicia tanta multitud de hombres de pluma que no sabiendo el idioma gallego se metieron a escribir castellano. Así, no son los gallegos los que cesaron de escribir en gallego sino los castellanos que comenzaron a escribir y actuar en castellano

y pasaron a la barbarie de que los niños gallegos estudiasen el latín por la lengua castellana totalmente extraña para ellos” (SARMIENTO 1929-31: 123, 125-6).

Pero Sarmiento non se detén na denuncia da historia pasada, senón que dirixe o seu vergallo contra os abusos presentes, sinalando particularmente dous sectores sociais: o clero e a burocracia. Respecto do primeiro, afirma:

“Esta monstruosidad es más visible en los empleos eclesiásticos. No sé como toleran los Obispos que curas que no son gallegos ni saben la lengua, tengan empleo *ad curam animarum*, y, sobre todo, la administración del santo Sacramento de la Penitencia. ¿Qué es el coloquio de un penitente rústico y gallego y un confesor no gallego, sino un entremés de los sordos?” (IBIDEM: 123).

Vese que Sarmiento reflexionara sobre o posible remedio para este problema, e chegara á conclusión de que a mellor solución era a que se tiña adoptado en Cataluña:

“Para evitar estos y otros absurdos en odio, burla, nulidad y chacota al Sacramento de la Penitencia es justísima la ley o costumbres de los catalanes que jamás darán curato o rectoría al que no es catalán o no está examinado de que sabe bien la lengua catalana [...] ¿Y por qué los obispos de Galicia no se deben ceñir a esta justísima ley?” (IBIDEM: 123).

E con bastante realismo, móstrase confiado en que se o galego fose unha esixencia para obter unha praza, sobrarían os seus chamamentos a prol do seu estudio:

“Yo aseguro que si para los curas de Galicia hubiese examen de lo que saben del gallego vulgar y diesen calabazas a los que no lo saben, tendría yo menos que persuadir sobre el estudio de la lengua gallega” (IBIDEM: 124).

O segundo sector ó que se dirixe, con consideracións estritamente análogas, é o dos burócratas:

“Lo que digo del cura que no entiende el lenguaje de sus feligreses y de los feligreses que no entienden el lenguaje del cura, se podrá aplicar a otros muchos que han de tratar con gallegos rústicos y cuya lengua no entiendan bien [...] Hablo, sí, de los que han de trata de instruir y dirigir a los fieles en la religión católica y de los que han de administrar justicia civil, arreglándose unos y otros a las inviolables y loables costumbres del país, pues una costumbre establecida e inmemorial y que no es mala, tiene tanta fuerza como una ley extemporánea y transitoria, y todos los que no saben ni la lengua gallega ni las costumbres respectivas son ineptos para los dichos empleos” (SARMIENTO 1928-31: 124).

A diatriba adquire tons de verdadeira furia:

“¿Cómo pues se ha tolerado que vayan de luengas tierras a Galicia esos buenos hombres a ser magistrados civiles y eclesiásticos sin saber las lenguas ni las costumbres? [...] estoy firme en que todo cuanto papel se embarra en Galicia con lengua castellana es para los gallegos rústicos y aldeanos como si estuviere escrito en algarabía y en mi concepto todo es nulo y nugatorio” (SARMIENTO 1928-31: 125-6).

Para rematar cunha conclusión de pasmosa radicalidade:

“Para maldita la cosa se necesita en Galicia la lengua castellana; le ha bastado por algunos siglos su lengua gallega” (IBIDEM: 126).

Estimamos que a invectiva do Padre contra os foráneos que viñan copar os mellores ‘beneficios’ do país, con ignorancia da súa lingua e costumes, é inseparable das queixas que a fidalguía e a pequena nobreza galegas viñan expresando de continuo a través dos acordos da Xunta do Reino de Galicia, queixas que precisamente arrecian a partir dos comezos da década dos ‘60 do século XVIII. Efectivamente, os galegos estaban sistematicamente excluídos do acceso tanto á Audiencia do Reino de Galicia, organismo superior de gobernación do país creado a fins do s. XV, coma ós mellores beneficios eclesiásticos do país. A xeito de indicación, pódese sinalar que no primeiro organismo a porcentaxe de maxistrados galegos só atinguíu a mingudadísima cifra do dous por cento nos séculos XVI e XVII, ascendendo a un raquíτικο quince por cento durante o século XVIII (EIRAS 1982: 35-41), mentres os bispados galegos foron exercidos moi raramente por prelados do país (PAZOS 1946, *passim*): durante o s. XVIII, foron galegos só tres de dez arcebispos de Santiago, ningún dos mitrados de Tui, un en Ourense (sobre un total de nove), dous en Lugo (sobre un total de oito), catro en Mondoñedo (sobre un total de oito); o que dá un total de dez prelados galegos sobre un total de corenta e catro. (E pénsese que durante o s. XVIII a situación mellorara notablemente sobre o período anterior: de 1550 a 1700, sobre o cento un prelados que exerceron nas sedes galegas, só seis foron galegos). É significativo que unha das reclamacións nas que a Xunta do Reino de Galicia (nas bancadas da cal sentaban os representantes da aristocracia, a fidalguía e o patriciado urbano galegos) non deixara de insistir ó longo da súa existencia fora a do dereito dos galegos a acceder ós postos, privilexios e prebendas da burocracia rexional e mais do clero. Así, en 1599, queixárase de que o Arcebispo de Santiago e os bispos de Lugo, Mondoñedo, Ourense e Tui non eran galegos, e que “los naturales... se quedan sin premio y por esto no se dan a las letras”, polo que pedía “que se suplique a Su Santidad mande se provean los dichos beneficios, prebendas y dignidades a los naturales del Reino, que con esto se aplicarán a las letras y a los estudios”. A queixa repítese en 1629,

“Que por haber en este Reino muchos beneficios de concursos y muchos hijos naturales de el, beneméritos, nobles y de mucha virtud y letras, a quienes propiamente de derecho corresponden aquellos, viéndose sin embargo reducidos a ser clérigos mercenarios, con gran desconsuelo del Reino, por darse a extraños, criados y allegados de los prelados, que los proveen a su arbitrio, siguiéndose que los deudos y pobres del Reino no se benefician de sus propias rentas eclesiásticas, sino que éstas son usadas por extraños para llevarlas a sus tierras”.

Tamén se expresa unha solicitude para que “se proveyeran dos plazas de Alcaldes Mayores de la Audiencia en naturales de Galicia, para dar satisfacción a las personas de ciencia y letras del Reino y alentarlas en el real servicio” e finalmente acórdase “suplicar al Papa, por medio del Rey, que la Religión de San Bernardo diera hábito y estudios a los naturales de Galicia, como se hacía con los de Castilla, ya que aquí había buenos y muy virtuosos estudiantes” (FERNÁNDEZ-VILLAAMIL 1962: I, 205 e 252; II, 406). Protestas e peticións deste teor teñen eco en sucesivas reunións da Xunta do Reino e aínda se incrementan na segunda metade do século XVIII (aparecen reiteradas en 1760, 1763, 1771 e aumentadas en 1781), o cal demostra que o problema se sentiu con especial punxencia nos anos en que Sarmiento redactaba os escritos que estamos a comentar.

O mesmo acontecía no terreo eclesiástico. Así, en 1764 a Xunta do Reino quéixase de que unha das causas que máis contribuían á ruína de Galicia era o feito de que as súas rendas e bens non se empregasen nos fillos do país, e argumenta que se se proveesen os beneficios eclesiásticos nestes habería gran ben para as almas, polo coñecemento do “patrio chan, clima, condicións, lingua, costumes e necesidades” (FERNÁNDEZ-VILLAAMIL 1962: 93-4). O pedimento reitérase en 1770, pois, de atenderse, sostense, “tendrían mayor amor los sacerdotes a la patria en que nacieron, cuya lengua entenderían” (IBIDEM: 95). No documento en que se recolle este pedimento, datado a finais de 1769 e probablemente elaborado por José Cornide Saavedra, Deputado de Santiago na reunión da Xunta do Reino, móstrase con cifras que ós galegos debía corresponderlles a décima parte das dignidades eclesiásticas de España, mentres que só tiña dous bispos naturais en Galicia (que viñan senso o de Santiago e Mondoñedo) e un máis en Mallorca. De feito, como a mesma Xunta do Reino viña sinalando desde anos atrás, Galicia recibía un trato discriminatorio con respecto a Castela a Vella, Aragón, Valencia e Mallorca, onde os beneficios estaban reservados para os naturais dos respectivos reinos, e iso que, como se sinala en 1765, só Valencia e Mallorca tiñan lingua de seu. A solicitude reiteraríase, a instancias da cidade de Santiago e por iniciativa do seu Deputado, en 1775. Nunha obra publicada nese mesmo ano, *Estorvos i remedios de la riqueza de Galicia*, outro ilustrado galego, F. Somoza de Monsoriú, pide que tódolos párrocos sexan do país e falen ós fregueses na súa lingua, e engade que “los gallegos perciven mejor la enseñanza en su lengua” (OTERO PEDRAYO 1969: 19, e DOPICO 1978: 250, nota). Estes e outros testemuños, aducidos nos estudos indicados,

mostran contundentemente que, fronte ó que reiteradamente vén sostendo o profesor Pensado, por aquelas datas a reivindicación do idioma galego era case moeda común entre as elites ilustradas de Galicia, e non unha exclusiva teima persoal de Sarmiento.

Sería unha simplificación inaceptable reducir a apoloxía do idioma en Sarmiento a unha simple cuestión de defensa de privilexios dun sector social, pero está claro que na forma en que esta se manifesta no escrito que anteriormente comentamos e noutros posteriores tivo que influír o que hoxe denominariamos a súa ‘consciencia de clase’. O cal, por certo, non lle resta nin méritos nin razón, entre outras cousas porque o sector social correspondente estaba perfectamente lexitimado para facer valer neste punto os seus intereses, pero en todo caso axuda a colocar as protestas de Sarmiento nunha perspectiva histórica, o cal, digamos de paso, non sempre se ten feito.

8. HISTORIA EXTERNA DA LINGUA E ENSINO. O DISCURSO APOLOXÉTICO

O Discurso Apologético por el arte de rastrear las más oportunas etimologías de las voces vulgares (SARMIENTO 1972) quizais sexa a última obra lingüística en que traballou o noso autor. Trátase dun texto bastante máis breve do que o *Onomástico* e os *Elementos*, pero case tan misceláneo como calquera dos dous, e presidido tamén pola obsesión polas etimoloxías que lle levaban rillando os miolos ó frade desde varias décadas atrás. Con relación ós asuntos que aquí nos interesan de xeito máis directo, a obra avanza algo na cuestión que tanta relevancia atinguira nos *Elementos*, isto é, no das conxecturas sobre a introducción do castelán como lingua escrita en Galicia, pero sobre todo presenta de xeito moito máis sistemático e completo as propostas lingüístico-pedagóxicas de Sarmiento. Comezaremos polo primeiro aspecto. Matinando sobre as causas o apagamento da tradición escrita en galego, Sarmiento ofrece consideracións moito máis concretas das que presentara antes. Así, conxectura:

“En tiempo de los Reyes Católicos se incorporaron los Maestrazgos de las Ordenes Militares en la Corona. Sucedió la reforma de los monjes negros, y la de los monjes blancos había precedido el año de 1440. Con esta ocasión se inundó Galicia de hombres no gallegos y castellanos: merinos, jueces, escribanos, curas de almas, etc. eran provisiones de castellanos y apenas se daba algún empleo a gallegos naturales. Claro está que ninguno de esos empleos podría actuar en el idioma gallego, ni entender tampoco lo actuado. Hermanos, sobrinos, primos, parientes, paisanos y criados de los presenteros cargaban con todos los empleos y casi al mismo tiempo se introdujo la Audiencia en la Coruña y con eso se aumentó el número de los que en Galicia, ni hablaban, ni entendían gallego y así se introdujo el abuso de escribir y actuar en castellano” (SARMIENTO 1972: &118-9).

Como se bota de ver, no seu relato apunta para unha parte importante dos factores que hoxe consideramos influíron na decadencia do galego: reforma eclesiástica e do estado, centralización política a partir dos Reis Católicos, o papel da recién creada Audiencia do Reino, etc. O autor enfatiza, como xa fixera, que a culpa está nos non galegos que se introduciran en masa en Galicia, e esquece toda mención ás responsabilidades dos distintos sectores sociais galegos, e ó proceso de castelanización de sectores significativos da nobreza e o clero nativos. Pero o máis substantivo do texto é que nel retoma o programa pedagóxico-lingüístico que esbozara no *Onomástico*, deixando un pouco á beira a cuestión do estudio da Historia natural, á que tanta importancia lle dera antes, para centrarse no problema do idioma. O que propón Sarmiento é unha reforma do sistema de ensino das escolas da gramática, aproveitando a penuria polo que pasaba naquel momento, probablemente a causa da recente expulsión dos xesuítas:

“más y mejor se penetra el latín por la lengua gallega que por la castellana. Así pues, ahora que el reino de Galicia está sin maestros de Gramática y con sólo preceptores, es ocasión de establecer en ese reino de Galicia unos maestros o preceptores que enseñen la gramática y la lengua latina a los niños gallegos con un nuevo método singular, natural, fácil, breve y científico. En cada villa murada, ha de haber uno de esos maestros, que se podrán llamar catedráticos de tal villa “ (SARMIENTO 1972: &87).

A énfase ponse agora nos profesores, que deben ser preferiblemente do país e necesariamente coñecer, ademais do latín e o castelán, o galego:

“La primera condición que ha de tener el futuro catedrático es que haya de ser gallego de los cuatro costados y que sea preferido el que fuere nacido, criado y habitante algunos años de la villa en donde ha de ser catedrático, sin salir de la Diócesis [...] se ha de examinar de gramática y latinidad, al uso del país y además de eso ha de saber ya unas cien voces gallegas puras con sus latines correspondientes y castellanos vulgares. Esto de pedir que sepa ya cien voces gallegas puras el catedrático, cuando no hace muchos años que era delito el que a un discípulo se le escapase alguna palabra gallega, es muy del caso para establecer mi nuevo y fácil sistema de enseñar la lengua latina sin salir de la gallega y desterrar de Galicia la cruel y tiránica barbarie de estudiar una lengua ignota, por otra desconocida. Así, desde que el catedrático pensar en oponerse, ha de pensar en irse enterando de la lengua gallega que ha mamado y que nunca lo hará bien el que no se ha criado en Galicia, ni ha mamado con la leche esa lengua patria (SARMIENTO 1972: &90-3).

Pero Sarmiento tamén se preocupa agora polo ensino elemental. Como no centro do currículo escolar se atopaba o aprendizaje (de cór) do catecismo, Sarmiento propón que se traduza ó galego un catecismo, que podería ser o do Padre Astete ou outro. Posteriormente, e antes de entrar no estudio da Gramática, habería que utilizar un onomástico, unha especie de

enciclopedia escolar. Se, para elaborar o manual de Historia natural, que constituiría o corpo principal dese onomástico, anteriormente o noso frade (véxase o dito no seu *Onomástico Etimolóxico*) propuxera que se elaborase un texto en galego, arestora parece que chegou á conclusión de que, entremetres iso non se fixese, se podería recorrer á adaptación dalgún outro (por exemplo, do portugués ou o italiano), incluíndo nel as nocións correspondentes de doutrina cristiá:

“Por otra parte, el mismo catedrático ha de ir examinando a los que han de ser sus discípulos, v.g., de leer, escribir y contar, de la Doctrina Cristiana en castellano; y sería mejor que el Padre Astete u otro cualquiera catecismo semejante se tradujese en gallego puro y, que por ese Catecismo gallego, se examinasen los niños, mujeres, aldeanos, etc, y se les oyese de penitencia” (SARMIENTO 1972: &93). “A vista del P. Pomey (Onomástico latino/italiano) y del P. Pacheco (Onomástico portugués), nos será fácil formar un completo onomástico de la lengua gallega por donde los niños gallegos deben comenzar todos sus estudios, después de saber leer, escribir y contar y antes de soñar tomar en la mano libros de gramática” (IBIDEM: &180). “Será muy oportuno que los catedráticos que hayan de enseñar en las villas muradas de Galicia a los niños gallegos, les inculquen la Doctrina Cristiana que tendrán impresa y tendida en el onomástico gallego [...] Esto ha de ser antes de tomar en la mano los libros gramaticales” (IBIDEM: &137-8).

Polo que atingue ó ensino secundario (a gramática), Sarmiento volve á carga, rexeitando o uso do castelán para aprender o latín, cos mesmos argumentos pero con máis vigor ca antes. Aínda que non desbota a presenza do castelán nas escolas, móstrase convencido de que esta lingua non se adquirirá polo estudio, senón pola práctica. Por parte, considera que os aldeáns non teñen precisión ningunha de aprender o castelán:

“Conozco a muchos que han estado cuatro años en la Gramática sin saber cosa de sustancia. Si esos son gallegos habrán olvidado la lengua que han mamado con la leche, ni habrán aprendido la lengua castellana ni la latina, ni habrán entendido la gramática” (&171). “No aprecio del espantajo de la lengua castellana como que ésta se necesite para estudiar latín. El castellano se ha de aprender por la viva voz y comercio de castellanos con gallegos. Así, saben más castellano los gallegos que jamás han estudiado gramática que los que la han estudiado. En las villas muradas de Galicia no sobra otra cosa que castellanos habitantes en ellas y así es fácil aprender con el comercio el castellano y poco importa que los aldeanos jamás sepan el castellano ni el latín, como sepan bien el gallego para explicar bien sus conceptos” (SARMIENTO 1972: &143).

É de notar a noticia que nos ofrece da presenza de moitos casteláns nas vilas importantes.

O ensino secundario debe continuarse, pois, en galego. Aquí introduce tamén Sarmiento propostas novidosas. A máis interesante é a utilización de obras portuguesas: no canto de traducir a *Arte* de Nebrixa, pódese botar man da *Ars grammaticae pro lingua lusitana addiscenda*, do Padre Bento Pereyra, e como texto de consulta, do *Vocabulario Portuguez e Latino* do Padre Rafael Bluteau (SARMIENTO 1972: & 117). Por parte, insiste moito na utilidade dos catro tomos do *Divertimento Erudito* do Padre Pacheco, porque “no hay ciencia especulativa, no hay arte liberal, no hay oficio mecánico que no tenga unidas sus voces en portugués” nesa obra, sendo que “yo he repasado esos tomos y casi son gallegas todas sus voces fuera de tal cual pronunciación portuguesa que el niño gallego con facilidad podrá deducir a su lengua nativa” (IBIDEM: &182). O recurso ó portugués, pois, permítelle a Sarmiento afrontar con decisión a galeguización do ensino secundario, e mesmo do universitario (isto é, das facultades superiores). A problemática deste último ámbito a penas está rozada, aínda así, Sarmiento non se recata de lanzar un dardo contra o emprego do latín como lingua docente: “Las cosas explicadas en lengua latina, es lo mismo para un niño gallego que explicárselas en griego o en moscovita” (& 80). Que saibamos, é a única ocasión en que Sarmiento se refire directamente a esta cuestión, tan viva no seu tempo. Obviamente, isto explícase pola súa preocupación máis básica polo ensino elemental e polo idioma galego, que en principio non entraba no preito universitario.

De tódolos xeitos, hai que sinalar que ó reivindicar a elevación do estatus do galego a lingua universitaria e científica, Sarmiento estaba abocado a incorrer nunha contradicción, ben manifesta na súa postura ambivalente fronte, por exemplo, o *Vocabulario* do Pe. Bluteau. É que esta ampliación do espacio funcional da lingua era na práctica incompatible coa preservación do seu presunto carácter puro e homoxéneo. Había que necesariamente introducirle enxertos do fondo léxico culto, e constituír variedades de lingua arredadas da falada popular, aquilo que tanto lle facía enxeitar o portugués cultivado como “agregado de remiendos y retales de voces bárbaras y exóticas” (SARMIENTO 1972: &18), da lingua “que se escribe de 300 años a esta parte, (que) nada tiene de portuguesa”, tan distinta da “portuguesa vulgar, que se habla en los pueblos” (IBIDEM: &22). En realidade, o erudito frade non chegou a decatarse desta contradicción, posto que el centrou a súa atención no ensino elemental e secundario, onde o problema non se presentaría con toda a súa agudeza, e só contra o final da súa vida comezaba a pensar en ámbitos máis elevados.

9. A XEITO DE CONCLUSIÓN

Recapitulando os aspectos que levamos considerado ó longo do presente traballo, sinalariamos:

A) O interese inicial polo galego no erudito frade centrouse en aspectos de tipo lingüístico. O seu interese polas etimoloxías conduciu a reflexionar sobre a orixe dos romances

hispánicos e a distinguir entre o fondo léxico patrimonial e o culto. A súa consideración dos fenómenos lingüísticos desde un punto de vista científico liberouno de prexuízos socio-culturais e de actitudes prescriptivistas, o que lle permitía avaliar o interese e a importancia dos falares populares, que eran os que permitían deducir as regularidades na transformación do latín ó romance. Todo isto latexa por baixo dos seus importantísimos estudos lingüísticos sobre o galego, que aquí a penas consideramos. As preocupacións histórico-lingüísticas tamén o conduciron a redescubrir e reavaliar a escrita galega medieval. Sarmiento estableceu fóra de toda dúbida que o galego tiña unha orixe latina independente do castelán (e en consecuencia non podía considerarse un dialecto desta lingua), e común co portugués, idioma que consideraba derivado do primeiro. Aínda durante case todo o século XIX, isto aínda non se viu con claridade.

B) O coñecemento do galego medieval e da situación contemporánea do portugués levárono a reflexionar sobre as causas da extinción da tradición escrita da lingua galega, o cal o conduciu a consideracións histórico-sociais ás que non foron alleas as reivindicacións da pequena nobreza e a fidalguía galegas manifestadas con insistencia arredor da década 1760-70 contra a súa postergación de boa parte dos cargos civís e eclesiásticos máis apetecidos no país. Sarmiento considera que a invasión de alleos para ocupar os mellores postos fora a causa principal da decadencia do idioma, e coherentemente reclama que deben ser galegos, e competentes na lingua do país, os que se ocupen tanto do goberno laico coma da dirección espiritual de Galicia. Esta reivindicación tamén tardará bastante tempo en ser retomada: haberá que agardar ós finais do s. XIX para que se volva manifestar, e aínda así con timidez.

C) Moi en sintonía co que acontecía na Europa e na España do seu tempo, o ensino constituíu unha das maiores preocupacións de Sarmiento nos últimos anos da súa vida. A súa orientación neste terreo engonza claramente coa corrente de pedagogía realista dun Comenius ou, máis especificamente, co sensualismo dun Locke (LUZURIAGA 1994: 140-9, ALLEGUE 1993 *passim*), de onde deriva a importancia que se lle outorga á observación e o contacto directo cos elementos do mundo natural e a aprendizaxe da historia natural, e indirectamente, a súa reivindicación de que nas escolas de Galicia se parta do coñecemento e uso do galego. Sen pór en cuestión como obxectivo a aprendizaxe do latín, nin a conveniencia de adquirir o castelán, Sarmiento rexeita enerxicamente que se reprima o emprego do galego, e propón con non menos forza que se acceda a aquelas linguas (e tamén ó francés e o italiano, como linguas románicas) desde e a través da lingua do país. Isto lévao a postular a tradución dun catecismo o galego para o seu uso nas escolas de primeiras letras, a redacción dun manual de Historia Natural en galego (e en castelán), a tradución da *Arte* de Nebrixa ó galego e/ou o emprego de materiais pedagóxicos portugueses (ou adaptados doutras linguas) no ensino secundario. Máis tarde, mesmo chega a cuestionar o emprego exclusivo do latín como lingua docente na Universidade.

D) Todo o anterior leva Sarmiento a impugnar o sentimento diglósico e o consecuente complexo de inferioridade que estaba arraizando na poboación galega, denunciando o odio ou

desprecio non só dos alleos senón dos propios galegos cara á súa lingua e reclamando orgulloosamente a antigüidade e dignidade desta.

Despois de deixar constancia que as actitudes e as reflexións lingüísticas de Sarmiento no plano erudito encaixan perfectamente na pensamento lingüístico ilustrado (cando menos nunha das súas correntes: a empirista *versus* a racionalista), non se pode rematar unha exposición sobre as ideas do Padre Sarmiento sobre o galego sen chamar a atención sobre ata que punto van a contrafío da mentalidade e do pensamento (socio-)lingüísticos dominantes na España do seu tempo, o cal axudará a comprender que deixase inédita case toda a súa obra. No século en que a Real Academia Galega Española, recién fundada, se esforza por dar normas para a lingua culta, alicerzadas no uso oral da Corte e nos escritos dos mellores autores, Sarmiento búrlase do ideal lingüístico cortesán, reivindica a superior dignidade e maior interese dos falares populares e distánciase de toda intención prescriptiva. Nos mesmos anos en que o Rei impón o estudio e o uso do castelán como lingua vehicular do ensino básico, o noso autor impugna a súa utilización como lingua escolar en Galicia. Nun período, en fin, en que o desprestixio do idioma galego estaba completamente estendido e arraizado, frei Martín (non só el, pero el con máis constancia e contundencia ca ninguén) reivindica con fereza a nobreza do seu idioma nativo e sinálalle uns roteiros de futuro que tardarían moito tempo en ser tan sequera voltos a concebir.

BIBLIOGRAFÍA

- AARSLEFF 1974 = H. AARSLEFF, "The Tradition of Condillac. The Problem of the Origin of Language in the Eighteenth Century and the Debate in the Berlin Academy before Herder", en IDEM, *From Locke to Saussure. Essays on the Study of Language and Intellectual History*, London, Athlone, 1982; 146-209.
- AARSLEFF 1975 = H. AARSLEFF, "The Eighteenth Century, including Leibniz", en T. A. SEBOK, *Historiography of Linguistics [= Current Trend in Linguistics*, vol. 13], The Hague/Paris, Mouton; 383-479.
- ABELLÁN 1993 = J. L. ABELLÁN, *Historia Crítica del Pensamiento Español. Vol. IV. Del Barroco a la Ilustración*, Barcelona, Círculo de Lectores [1981].
- ALONSO 1979 = A. ALONSO, *Castellano, español, idioma nacional*, Buenos Aires, Losada [1943].
- ALLEGUE 1993 = P. ALLEGUE AGUETE, *A filosofía ilustrada de Fr. Martín Sarmiento*, Vigo, Eds. Xerais.
- CAPITAN DIAZ 1991 = A. CAPITÁN DÍAZ, *Historia de la Educación en España*, vol. I, Madrid, Dykinson.
- CARVALHO 1996 = R. de CARVALHO, *História do Ensino em Portugal*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian [1986].

- COSTA 1992 = A. COSTA RICO, "Universidade, cultura e lingua na Galicia do antigo réxime", *Grial* 114: 212-22.
- DOPICO 1978 = F. DOPICO, *A Ilustración e a Sociedade Galega*, Vigo, Galaxia.
- DUBUIS, ROCHAIS & SAUGNIEUX 1988 = "Introducción" a M. SARMIENTO, *El porque si y porque no*, Oviedo, Instituto Feijoo de Estudios del siglo XVIII/ Université Lumière - Lyon II; pp. 7-21.
- EIRAS 1982 = A. EIRAS ROEL, "Prólogo" a L. FERNÁNDEZ VEGA, *La Real Audiencia de Galicia, órgano de Gobierno en el Antiguo Régimen (1480-1808)*, 3 vols., A Coruña, Deputación Provincial; vol I, 15-49.
- FEIXOO 1781 = B. FEIJOO MONTENEGRO, *Theatro Crítico Universal. Tomo I.*, Madrid [1726].
- FERNÁNDEZ-VILLAAMIL 1962 = E. FERNÁNDEZ VILLAAMIL, *Juntas del Reino de Galicia*, 3 vols., Madrid, Instituto de Estudios Políticos.
- FILGUEIRA 1994 = J. FILGUEIRA VALVERDE, *Fray Martín Sarmiento (1695-1772)*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza.
- FREIXEIRO & TATO 1996 = X. R. FREIXEIRO MATO & L. TATO FONTAÑA, *Os séculos Escuros e a Ilustración Galega*, Vigo, Asociación Sócio-Pedagóxica Galega.
- HARRIS & TALBOT 1989 = R. HARRIS & T. J. TALBOT, *Landmarks in Linguistic Thought*, London & New York.
- HAZARD 1991 = P. HAZARD, *El pensamiento europeo en el siglo XVIII*, Madrid, Alianza Universidad [1946].
- HERDER 1982 = J. G. HERDER, *Obra Selecta*, Madrid, Alfaguara.
- KAGAN 1981 = R. L. KAGAN, *Universidad y sociedad en la España Moderna*, Madrid, Tecnos.
- LÁZARO 1947 = F. LÁZARO CARRETER, "Los orígenes de las lenguas gallega y portuguesa, según Feijoo y sus polemistas", *Revista de Filología Española* 31: 140-54.
- LAZARO 1985 = F. LAZARO CARRETER, *Las ideas lingüísticas en España en el siglo XVIII*, Barcelona, Crítica [1949].
- LÓPEZ PELÁEZ 1895 = A. LÓPEZ PELÁEZ, *El Gran Gallego. Fray Martín Sarmiento*, La Coruña, Andrés Martínez.
- LUZURIAGA 1994 = L. LUZURIAGA, *Historia de la Educación y la Pedagogía*, Buenos Aires, Losada [1951].
- MARIÑO 1991 = R. MARIÑO PAZ, "Presencia do galego na sociedade galega durante os séculos XVI, XVII e XVIII", *Grial* 110: 263-74.

- MARIÑO 1993 = R. MARIÑO PAZ, "O Padre Sarmiento no seu tempo", *Cadernos de Lingua* 8: 87-100.
- MAYANS 1984 = G. MAYANS Y SISCAR, *Obras Completas. II. Literatura*, Valencia, Ayuntamiento de Oliva/ Diputación de Valencia.
- MERKER & FORMIGARI 1973 = N. MERKER & L. FORMIGARI, *Herder-Monboddo. Linguaggio e società*, Roma-Bari, Laterza.
- OGANDO 1980 = X. F. OGANDO VAZQUEZ, "1768. O Onomástico de Fr. Martín Sarmiento" en IDEM, *Tres fitos senlleiros na historiografía da lingua galega: 1768-1868-1968*, Santiago, 1980; 23-70.
- OTERO PEDRAYO 1969 = R. OTERO PEDRAYO, *Síntesis histórica do século XVIII en Galicia*, Vigo, Galaxia.
- PAZOS 1946 = M. R. PAZOS, *El episcopado gallego*, 3 vols, Madrid, CSIC.
- PENSADO 1960 = J. L. PENSADO, *Fray Martín Sarmiento. Sus ideas lingüísticas*, Oviedo, Universidad [= *Cuadernos de la cátedra Feijoo*, nº 8].
- PENSADO 1972 = J. L. PENSADO, "Los estudios gallegos de Sarmiento: su estructura", *Cuadernos de Estudios Gallegos* 27: 149-62.
- PENSADO 1974 = J. L. PENSADO, "Sarmiento, Fray Martín", *Gran Enciclopedia Gallega* 28: 82-4.
- PENSADO 1989 = J. L. PENSADO, "O galego no século da Ilustración", *Grial* 102: 183-98.
- PENSADO 1991 = J. L. PENSADO, *Galicia en su lengua y sus gentes*, A Coruña, La Voz de Galicia.
- PENSADO 1995 = J. L. PENSADO, *Fray Martín Sarmiento, testigo de su siglo*, Santiago, Xunta de Galicia (1972).
- PÉREZ COSTANTI 1993 = P. PÉREZ COSTANTI, *Notas Viejas Galicianas*, Santiago, Xunta de Galicia [1925-7].
- ROSIELLO 1967 = L. ROSIELLO, *Linguistica Illuminista*, Bologna, Il Mulino.
- SANTAMARINA (no prelo) = A. Santamarina, "O Padre Sarmiento, precursor dos estudos románicos".
- SARMIENTO 1775 = M. SARMIENTO, *Memorias para la Historia de la Poesía, y Poetas Españoles*, Madrid [facsimile 1988].
- SARMIENTO 1779 = M. SARMIENTO, *Demonstracion Critico-Apologetica del Theatro Crítico Universal. Tomo I*, Madrid [1732].
- SARMIENTO 1923 = M. SARMIENTO, *Onomástico Etimológico de la Lengua Gallega*, Tuy, Imp. Regional.

- SARMIENTO 1928 = M. SARMIENTO, "Escritos filológicos del padre Sarmiento. Dictamen sobre una oración de don Tomas Fernandez de Mesa en alabanza de la lengua española", *Boletín de la Real Academia Española* 15: 447-57.
- SARMIENTO 1928-31 = M. SARMIENTO, "Escritos filológicos del padre Sarmiento. Elementos etimológicos, según el método de Euclides", *Boletín de la Real Academia Española* XV (1928): 670-84; XVI (1929): 244-55 e 366-82; XVII (1930): 275-90, 571-92 e 721-42; XVIII (1931): 118-35.
- SARMIENTO 1970 = M. SARMIENTO, *Colección de voces y frases gallegas*, Salamanca, Universidad.
- SARMIENTO 1971 = M. SARMIENTO, *Discurso Apologético por el arte de rastrear las mas oportunas etimologías de las voces vulgares*, A Coruña, Real Academia Gallega [= separata dos números 353-4 do *Boletín de la Real Academia Gallega*].
- SARMIENTO 1973 = M. SARMIENTO, *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, Salamanca, Universidad.
- SARMIENTO 1974 = M. SARMIENTO, "Sobre el origen de la lengua gallega y sobre la paleografía española", en J. L. PENSADO (ed.), *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, Vigo, Galaxia; 17-41.
- SARMIENTO 1975 = M. SARMIENTO, *Viaje a Galicia (1745)*, Salamanca, El Museo de Pontevedra.
- SARMIENTO 1984 = M. SARMIENTO, *La Educación de la juventud*, Santiago, Xunta de Galicia.
- SARMIENTO 1995 = M. SARMIENTO, *Coloquio de vintecatro galegos rústicos*, Santiago, Consello da Cultura Galega.
- SARRAILH 1992 = J. SARRAILH, *La España Ilustrada de la segunda mitad del siglo XVIII*, México, Fondo de Cultura Económica, 1992 [1954].
- ZAMBONI 1976 = A. ZAMBONI, *L'etimologia*, Bologna, Zanichelli.